

Op zoek naar een redelijke utopie

Kanttekeningen bij het Rapport van de Groep van Lissabon

Frank Vandenbroucke

SP-fractie leider in de Kamer van Volksvertegenwoordigers

Een samenleving die de vooruitgangsidee niet met hoop kan verbinden, wordt bang en verkrampt. Een politieke beweging die zelf niet gevoed wordt door een redelijke utopie, staat daar machteloos tegenover. Wie utopie zegt, zegt kritiek. Politieke actie kan daarom niet zonder kritische theorie van de samenleving. In deze bijdrage onderzoek ik of het Rapport over de Grenzen aan de Concurrentie dat de Groep van Lissabon o.l.v. Riccardo Petrella publiceerde, ons een dergelijke kritische theorie biedt.

Eerst stelt zich de vraag of het Rapport de ontwikkeling van onze samenleving correct beschrijft. Vervolgens luidt de vraag of het Rapport ons een ethisch houvast biedt, op basis waarvan de ontwikkeling beoordeeld kan worden. Het antwoord op beide vragen is genuanceerd: goede uitgangsvragen, boeiende intuïties en een sterke morele oproep worden gehandicapt door onzorgvuldige analyse, zodat een helder perspectief op politieke actie uitblijft.

Petrella's Rapport gaat over de "globalisering" en over "concurrentie als doel i.p.v. als middel". Uit een korte bespreking van het Rapport leid ik volgende hypothese af, voor verder onderzoek: de belangrijkste omwenteling van de voorbije twintig jaar is niet de "economische globalisering", maar wel de globalisering op het vlak van de communicatie. (Globalisering is een uit het Engelse jargon overgenomen uitdrukking, o ironie, voor het cultureel blijkbaar versleten Latijnse woord "mundialisering".) Het zijn de ongekende mogelijkheden voor bliksemsnelle en wereldwijde communicatie van financiële, politieke en

culturele informatie die ons voor een ethisch en politiek probleem stellen. Ethiek en politiek ontstaan immers uit menselijke communicatie. Dat is zéker het geval wanneer men de politieke ethiek wil grondvesten op een modern en radicaal contractualisme, zoals ik dat sinds enkele jaren bepleit.

De Groep van Lissabon verwaarloost ook de eigen problemen van de welvaartsstaten, problemen die voor een deel los staan van de druk van de internationale concurrentie: de veroudering en de breuk tussen laag- en hooggeschoolden. Deze breuk is niet te overbruggen als we de welvaartsstaat louter als een "verzekeringsgemeenschap in wederzijds voordeel" opvatten. Het maatschappelijke contract dat aan de basis ligt van de welvaartsstaat, moet dus zowel vernieuwd als aangevuld worden. De solidariteit vereist een nieuwe dimensie: de bereidheid van getalenteerde en goed geschoolde burgers om zich in te leven in de situatie van diegenen die door het lot *duurzaam* minder goed bedeeld zijn met talenten en opleiding.

De nieuwe dimensie die we aan het solidariteitscontract in onze welvaartsstaten moeten geven, heeft iets gemeen met de morele dimensie die samenhangt met de wereldwijde communicatie: in de mate dat men het maatschappelijke contract nog wil grondvesten op "wederzijds voordeel" en "verstandig eigenbelang", zullen die begrippen veel gesofisticeerder moeten ingevuld worden. Op het meest fundamentele niveau van onze ethiek zullen ze plaats moeten ruimen voor de "onpartijdigheid" uit de rechtvaardigheidsleer van Rawls, Barry... of de morele filosofie van Kant. Zoals de wereld zich vandaag aan ons presenteert, kan een redelijke utopie niets anders zijn dan een utopie van de redelijkheid [1].

Kritische theorie is theorie van de hoop

Wie actief wil ingrijpen in de samenleving om ze bij te sturen, heeft een kritische theorie over de samenleving nodig. Dat geldt zeker voor socialisten. De vernieuwing van ons gedachtengoed zal niet lukken, als we onduidelijk zijn over de kritische theorie van de samenleving die we daarbij hanteren. En een politiek debat tussen progressieve krachten over de partijgrenzen heen krijgt geen diepgang, als er geen wederzijdse bevraging is over de kritische theorie van de samenleving die de deelnemers aan het gesprek hanteren.

Om voor politieke activisten nuttig te zijn, moet een kritische theorie aan twee vereisten beantwoorden. Ze moet, ten eerste, een correct en helder begrip aanreiken van de ontwikkelingen in de samenleving, waarbij analyse niet verdrongen mag worden door retoriek. Ze moet, ten tweede, toelaten het verschil vast te stellen tussen dat wat "is" (of wat zou gebeuren als we niet ingrijpen), en dat wat "wenselijk" én - op basis van politieke actie - "mogelijk" is. Een kritische politieke theorie analyseert de werkelijkheid zorgvuldig, en duidt aan welke keuzes - in het licht van onze opvatting over wenselijke ontwikkelingen - mogelijk zijn.

Haast per definitie ga ik er daarom van uit dat een dergelijke kritische theorie aanknopingspunten moet bieden voor politieke actie en hoop, tenzij elke stap in de richting van onze wensen strijdig zou zijn met de menselijke natuur [2]. Actie

en hoop ontstaan uit de confrontatie tussen het bestaande onrecht enerzijds, en betere en mogelijke alternatieven voor de organisatie van mensen anderzijds.

De afwezigheid van hoop verklaart de malaise die velen ervaren wanneer ze nadenken over de zin van politieke actie. De Britse politieke theoreticus en socialist John Dunn heeft een en ander treffend verwoord in een boek over de toekomst van het politieke denken, dat reeds werd uitgegeven in 1979. Geven de Europese tradities van het politieke denken aan onze verbeelding en onze morele oordeelskracht nog enige vat op deze wereld, die we zo drastisch gewijzigd hebben? Of zijn liberalisme, socialisme, nationalisme... bizarre mythen, die met elkaar in botsing komen in een duisternis die ze niet kunnen begrijpen, en zelfs niet verlichten [3]? Dunn pleit voor een grondige vernieuwing van het politieke denken: "(...) wensdromen kan je slechts op een coherente wijze hopen (...), als je ze ook op een coherente wijze kan opvatten." [4]. Niet alleen de politieke wereld voelt een dergelijke malaise aan. In zijn openingstoespraak voor het academiëjaar 1994-1995 mobiliseerde de rector van de KUL, Roger Dillemans, de universitaire gemeenschap voor "een project van de hoop". Hij stelde de vraag hoe de universitaire gemeenschap als kritisch denkcentrum kon bijdragen tot een hoopvolle toekomstvisie, tegen de stroom van defaitisme en cynisch nihilisme in [5].

Een hoopvol uitzicht is niet alleen zelf voor twijfelende intellectuelen. De mensen "geloven" vandaag ongetwijfeld in "de vooruitgang": ze worden ondergedompeld in een bad van informatie over technologische vernieuwing, produktiviteitsstijging, snelle industrialisering in verre landen... Maar geloven ze dat vooruitgang ook beterschap brengt? Of ontstaat in toenemende mate het gevoel dat ze ontwikkelingen ondergaan, waarop noch zijzelf, noch hun politieke vertegenwoordigers greep hebben? Het belang van mundialisering als politiek thema ligt - zo voel ik het althans voorlopig aan - veel meer in de angst die de mundialisering inboezemt, dan in de economische realiteit van de mundialisering [6]. Precies daarom moet een kritische theorie over de mundialisering op de eerste plaats on-

derzoeken of de angst op feiten stoelt. Vervolgens moet de theorie nagaan welke hefboomen voor politieke actie in stelling gebracht kunnen worden tegen de vermeende en tegen de werkelijke bedreigingen van de mundialisering.

Petrella in one-liners

Het Rapport van de Groep van Lissabon bevat boeiende intuïties, maar vormt op zich een te wankel basis voor de nieuwe kritische theorie van de samenleving die we nodig hebben. De lezer mag niet schrikken wanneer ik Riccardo Petrella hier en daar onzacht behandel. Precies omdat we het hart op dezelfde plaats dragen, moet het debat openhartig zijn. In deze bijdrage wil ik vooral vragen stellen en wil ik alternatieve hypothesen formuleren, zonder daaraan een definitief statuut te geven. Mijn bespreking van het Rapport van de Groep van Lissabon is zo ook een illustratie van de kritische methode die we mijns inziens moeten hanteren bij de ideologische vernieuwing van de SP.

Vooraf dit: de feitelijke inhoud van een rapport wil wel eens verschillen van de samenvattingen, en vooral van het gebruik dat gemaakt wordt van de samenvattingen. Met het Rapport van de Groep van Lissabon is het verschil tussen beide frappant. Het Rapport wordt gemakkelijk begrepen als een eenvoudige oproep tot "verzet tegen de mundialisering", "verzet tegen de globalisering", en vooral: "verzet tegen het concurrentievermogen". De grens met protectionistische pleidooien is daarbij soms flinterdun. Toch kan men dit niet alleen verwijten aan onzorgvuldige lezers. Dergelijke simplistische samenvattingen worden gevoed door een aantal gebreken in het Rapport zelf, en ook door de verwoording ervan door Riccardo Petrella in interviews.

Ik citeer bij wijze van voorbeeld het begin van twee recente interviews; het begin van een interview heeft helaas meer gewicht dan het einde. Op de eerste vraag van F. Piron in *Le Peuple* van 12 maart 1996, over de doelstelling van de groep van Lissabon, antwoordt Petrella: "De jongeren van 17-18 jaar hebben de indruk dat hen niets anders te doen staat dan zich aan te passen aan de mundialisering, aan de werkloosheid. Ik zou geen cent verwedden op de toe-

komst van dergelijke maatschappij.". Nadat "mundialisering" en "werkloosheid" aldus snel met elkaar in verband zijn gebracht, volgt in één adem: een verwijzing naar de eisen van de financiële wereldmarkten; naar de troonsafstand van de politiek ten voordele van de economie; de kernachtige stelling dat de keuze tussen een kapitalisme van het sociaal-democratische "Rijnland-type" of een kapitalisme van het Amerikaanse type een keuze is "tussen de pest en de cholera". Ten slotte volgt in dezelfde adem ook het alternatief van Petrella: "Slechts een akkoord op wereldvlak kan zin en richting geven aan de rijkdom van de wereld; het is een akkoord over de verdeling van de rijkdom. Het is fout te zeggen dat je eerst de rijkdom moet produceren vooraleer je hem kan verdelen. (...) Vooraleer ze een bank overvallen, gaan de overvallers zich eerst akkoord stellen over de verdeling van de buit, anders zou niemand tot de daad overgaan."

In *Le Soir* van 16 november 1995 vragen C. Braeckman en B. Vaes meteen naar de redenen voor zijn hardnekkige kritiek op "het concurrentievermogen", dat nochtans door zoveel anderen voorgesteld wordt "als het enige middel om de werkgelegenheid in Europa te redden." Petrella antwoordt: "Dat dogma is vals. Het concurrentievermogen verhoogt de groei niet. Het schept geen werk.". Hij verwijst daarvoor naar het "verzadigd" zijn van de klassieke consumptiemarkten: "Op een markt waar de groei stagneert, kan je de andere slechts verdringen of doden, door je eigen produktiekosten te verminderen.". Even verder lezen we, als samenvatting van zijn argumentatie: "Concurrentieel zijn op verzadigde markten vergroot de taart niet. Concurrentieel zijn op de ontluikende markten veroorzaakt een structurele schuldenlast voor de landen waarin men investeert.". Als de interviewsters vervolgens zorgelijk stellen: "Dreigen de onderneming of het land die niet concurrentieel zijn, niet weggeveegd te worden?", zegt Riccardo Petrella: "Dat is een illusie."

Deze verklaringen roepen veel vragen op. Heeft de linkerzijde er belang bij mundialisering en werkloosheid onmiddellijk met elkaar in verband te brengen, zoals Petrella in *Le Peuple* doet? In een klimaat dat al beheerst wordt door onrust

over "bedreigingen" uit de rest van de wereld en allerlei gradaties van "eigen volk eerst", moet je wel heel zeker van je stuk zijn vooraleer je deze band als een vaststaand feit bevestigt. Is een oproep tot herverdeling van de rijkdom in de wereld vooraleer hij geproduceerd wordt, vervolgens van aard om diegenen die zich door de mundialisering bedreigd voelen, gerust te stellen? Moet je, voor je wil oproepen tot herverdeling, niet eerst onderzoeken hoe belangrijk de bedreiging door "de wereld" vandaag is? Zijn het sociaal-democratische Rijnland-model en het Amerikaanse model zoals "de pest en de cholera"? Louis Tobback en ikzelf hebben de tegenstelling tussen deze twee maatschappijmodellen, die ontleend is aan Michel Alberts *Capitalisme contre Capitalisme* [7], gebruikt in ons gevecht met de opkomende VLD. De keuze tussen onszelf en de VLD leek me niet de keuze tussen de pest en de cholera. Is het verzorgen van de concurrentiekracht een uitzichtloze en illusoire strategie, omdat ondernemers slechts de keuze hebben tussen investeringen in verzadigde markten of schuldscheppende investeringen in nieuwe markten?

Persoonlijk vind ik deze one-liners niet mobiliserend. De aantrekkingskracht van de Groep van Lissabon heeft nochtans niet alleen te maken met de gedreven en charmante persoonlijkheid van Riccardo Petrella, maar precies met de simplismen die hier uitgesteld worden, zo vrees ik althans. Met de "globalisering" krijgen we immers het archetype van de buitenstaander-boosdoener, die ons ontslaat - bijvoorbeeld - van een doorgedreven analyse van de sociale problemen binnen de moderne welvaarsstaten, een analyse die ons onmiddellijk met de neus op onze eigen verantwoordelijkheden zou duwen. "Neen aan..." is een slogan die het overigens altijd goed doet. De vraag is waaraan we "ja" zeggen.

Misverstand globalisering

Om meer duidelijkheid te krijgen over mogelijke antwoorden op deze vragen, is het nuttig het Rapport van de Groep van Lissabon helemaal te lezen. Het Rapport verbindt twee tendensen met elkaar: enerzijds de globalisering, anderzijds een wijziging die volgens de groep zou opgetreden zijn in het karakter van de concurrentie: "In

de afgelopen twintig jaar is een *nieuw concurrentietijdperk* opgekomen, vooral in samenhang met de globalisatie van *economische* processen. (...) Het concurrerend zijn (d.w.z. het concurrentievermogen) is niet langer een *middel* om een doel te bereiken. Concurrentie (en het aanverwante concurrentievermogen) heeft de status gekregen van een universeel credo, een *ideologie*." [8].

Een rijkdom van het Rapport is de nadruk die het legt op de vele verschillende facetten van de globalisering. Globalisering is zeker niet alleen een economisch proces, integendeel. Er is niet alleen de globalisering van de bedrijfsstrategieën, er is ook de globalisering van de financiële markten, de globalisering van de informatie- en communicatiestructuren, het ontstaan van een globaal denkende "verlichte elite"... en er is ten slotte ook de globalisering van ons geweten, die tot uiting komt in allerlei internationale actiegroepen, zoals Greenpeace, Artsen zonder Grenzen..., de zgn. "mondiale civiele maatschappij". Hoewel dit voorlopig niet veel meer is dan een intuïtie, zonder wetenschappelijke pretenties, denk ik dat de stroomversnelling inzake globalisering van de "afgelopen twintig jaar" zich precies situeert op het vlak van financiën, informatie en communicatie, elites en "geweten", veeleer dan op het vlak van de reële economie. Het Rapport koppelt het nieuwe concurrentietijdperk nochtans aan de bedrijfseconomische globalisering; in de mate dat concurrentie een verhouding is tussen bedrijven kan de koppeling overigens alleen daar liggen.

Dus moet men zich de vraag stellen of er inzake economische globalisering tijdens de voorbije twintig jaar een stroomversnelling te zien was. Glenn Rayp maakt in het *Vlaams Marxistisch Tijdschrift* brandhout van deze gedachte [9]. Hij merkt op dat het verschil tussen "internationalisatie", "multinationalisatie" en "globalisatie" - drie begrippen uit het Rapport van de Groep van Lissabon - niet zeer helder is. Vervolgens stelt hij aan de hand van gegevens over internationale handel en directe buitenlandse investeringen vast dat de economie vandaag even globaal of niet-globaal is als vijftien of twintig jaar geleden. De internationaliseringsgraad van de geïndustrialiseerde economieën nam wel gestaag toe over de gehele naoorlogse periode, maar blijft qua peil in

de jaren negentig vergelijkbaar met de tweede helft van de jaren zeventig. Glenn Rayp is mede-auteur van een geruchtmakende studie over de irrelevantie van loonkosten in onze export-prestaties, en dus niet te verdenken van "rechtse" afwijkingen [10].

Historische gegevens over de graad van openheid van enkele Europese economieën, die door de Studiedienst van de Kredietbank onlangs op een rij gezet werden, illustreren het gelijk van Rayp op het vlak van de internationale handel. Er is na de tweede wereldoorlog hoogstens sprake van een beperkte en zeer geleidelijke toename van het belang van de uitvoer. Gemiddeld voerden de zes Europese kernlanden in 1953 19,8% van hun middelen (de som van het BBP en de invoer) uit; in 1973 voerden ze gemiddeld 22,4% uit; een verhouding die 24,5% bedroeg in 1994. De openheid van de Belgische economie nam na de oorlog sterker toe dan het Europese gemiddelde, maar de toename situeert zich vooral in de twintig jaren vóór 1973 [11] (zoals we verder zien, ging het daarbij om een herstelbeweging).

Opgemerkt moet trouwens worden dat de internationale handel van de Belgisch-Luxemburgse Economische Unie zich in toenemende mate gericht heeft op de ons omringende landen. In 1953 vertegenwoordigden de vijf belangrijkste Europese handelspartners van de BLEU iets minder dan de helft van de in- en uitvoer; in 1973 bedroeg hun aandeel in de BLEU-invoer en -uitvoer zowat 70% van het totaal [12]. Deze gegevens sluiten aan bij een algemene vaststelling over de regionale concentratie van de groeiende wereldhandel. Ruigrok en van Tulder, twee auteurs waar het Rapport van de Groep van Lissabon graag naar verwijst, merken onder de titel "Misverstand: globalisering" op dat er veeleer sprake is van "regionalisering" dan van "globalisering" [13]. De term "regionalisering" komt overeen met wat de Groep van Lissabon de "ontkoppeling" noemt: op enkele uitzonderingen na is het gewicht van de ontwikkelingslanden in de wereldhandel merkkelijk gedaald.

Dat er op het vlak van de internationale handel geen sprake is van een stroomversnelling inzake globalisering, blijkt nog sterker wanneer we vergelijkingen maken die de twee wereldoorlo-

gen overspannen. Maddison vergelijkt de goederenuitvoer en het Bruto Binnenlands Produkt voor de 16 belangrijkste industrielanden: in 1913 bedroeg de goederenuitvoer gemiddeld 21,2% van hun BBP; in 1950 was het gewicht van de uitvoer teruggevallen tot 15,1%; in 1973 bedroeg de goederenuitvoer gemiddeld terug 20,9% van het BBP voor deze 16 landen; en in 1987 was de verhouding 24,1%. De ontwikkeling is voor België meer spectaculair, maar gelijkaardig: in 1913 bedroeg de goederenuitvoer 50,9% van het Belgische BBP; na de diepe inzinking door de wereldoorlog was de goederenuitvoer tegen 1973 terug opgeklommen tot 49,9% van het Belgische BBP, en hij bleef dan geleidelijk in gewicht stijgen [14]. Ruigrok en van Tulder hebben deze gegevens aangevuld. Zij besluiten dat "de belangrijkste industrielanden (...) verhoudingsgewijs in 1994 niet meer internationale handel dreven dan in 1914. Landen als Nederland en vooral Japan zijn in dit opzicht zelfs achteruitgegaan." [15]. Japan produceert in 1994 inderdaad relatief meer voor zijn binnenlandse markt dan voor de uitvoer, in vergelijking met 1913, en is een merklijk minder open economie dan in 1913.

Uit dergelijke lange termijn-vergelijkingen blijkt nog sterker dat de tendens regionalisering is, veeleer dan mundialisering van de handel. Een studie van de Wereldhandelsorganisatie vergelijkt het gewicht van enerzijds de intraregionale goederenhandel en anderzijds de extraregionale goederenhandel, beide in verhouding tot de totale goederenverkoop van de grote regio's in de wereld; "handel" staat hierbij voor de som van uitvoer en invoer. Het relatieve gewicht van de extraregionale handel, d.w.z. het relatieve belang van de handel tussen de grote blokken, lag volgens deze gegevens in 1990 beneden het peil van 1979, en niet veel hoger dan het peil van 1948 of 1928. Het relatieve belang van de handel binnen de blokken is wel toegenomen, zij het niet zo spectaculair (1928: 38,7% van de totale goederenverkoop betreft uitvoer en invoer binnen de regionale blokken; in 1948: 32,9%; in 1968: 47 %; in 1993: 50,4%) [16].

Internationale handel is vanzelfsprekend slechts één vorm van internationale economische integratie. Een andere vorm van integratie ont-

staat door rechtstreekse investeringen in het buitenland, waarin multinationale ondernemingen een belangrijke rol spelen. De gegevens over directe buitenlandse investeringen zijn niet gemakkelijk te vergelijken. Statistische reeksen die ik zelf liet opstellen zijn vergelijkbaar met de resultaten van Rayp inzake directe buitenlandse investeringen [17] en geven geen eenduidig beeld. Ruigrok en van Tulder zijn affirmatiever: zij vermelden een verviervoudiging van de buitenlandse investeringen in de loop van de jaren '80, maar noteren dat die vooral gericht was op de geïndustrialiseerde landen, terwijl het aandeel van de ontwikkelingslanden in de internationale investeringen daalde. "Ondanks het toegenomen investeringsvolume tussen industrielanden in de afgelopen tien jaar, zijn deze volumina zeker niet zonder preceden ten. Tussen 1905 en 1914 bedroegen de netto buitenlandse investeringen vanuit Engeland 8% van het BNP, terwijl in 1914 een derde van de Engelse kapitaalvoorraad in het buitenland was geïnvesteerd - een ongeëvenaard record in de mate van internationalisering van een economie. Momenteel bedraagt de stroom van buitenlandse investeringen van Amerikaanse en Japanse ondernemingen bijvoorbeeld niet meer dan 0,6% respectievelijk 0,5% van het BNP." [18]. Ludo Cuyvers, die het belang van de directe buitenlandse investeringen voor de integratie van de wereldeconomie onderstreept, geeft de volgende reeks voor de verhouding tussen de "wereldvoorraad Buitenlandse Directe Investerin gen" en de "wereldproductie": in 1913: 9,0% (een schatting); in 1960: 4,4%; in 1980: 4,8%; in 1991: 8,5% [19]. Het beeld dat uit deze reeks blijkt is vergelijkbaar met dat van Ruigrok en van Tulder. Het indrukwekkende cijfer voor 1913 werd nog niet geëvenaard; de liefhebbers van ideologische archeologie zullen beter begrijpen waarom een zekere Lenin in 1916 in Zurich een boekje schreef, *Het imperialisme, hoogste stadium van het kapitalisme*, dat doorspekt is met statistieken over bankconcentraties, snel groeiende handel en kapitaalexport.

Hiermee is het laatste woord over de feitelijke "economische globalisering" zeker niet gezegd. Het kan geen toeval zijn dat "global" een mode-woord is van de moderne marketingliteratuur.

Over de kwalitatieve evolutie van bedrijfsstrategieën naar "globale strategieën" is heel wat gepubliceerd. Cuyvers legt sterk de nadruk op de overgang van "eenvoudige integratiestrategieën" bij multinationale ondernemingen naar "complexe integratiestrategieën" [20]. Ruigrok en van Tulder besluiten anderzijds uit een onderzoek van de honderd grootste ondernemingen in de wereld in 1993 dat de globale (in de zin van wereldwijd georganiseerde) onderneming nog een ver verwijderd visioen is [21].

Verder zal ik het hebben over de financiële markten. Globalisering van financiële markten is niet hetzelfde als globalisering van het reële economische proces. Globalisering van financiële markten leidt niet vanzelfsprekend tot een "toegenomen concurrentiedruk" tussen bedrijven.

Onnodige angst

Wat kunnen we nu uit deze gegevens besluiten? Veronderstel dat we geloven dat er een toegenomen concurrentie is tussen de bedrijven. Of dat echt zo is, laat ik voorlopig in het midden. Welnu, we beschikken niet over harde aanduidingen die ons toelaten de (veronderstelde) toegenomen concurrentiedruk te verklaren door een versnelling inzake "economische globalisering". Gezien de heersende angst voor de gevolgen van de wereldwijde concurrentie, is vooral het volgende belangrijk: we hebben geen aanduidingen over de band tussen een "versnelde globalisering" enerzijds, en "versnelde arbeidsvernietiging door concurrentiedruk uit lage lonen-landen" anderzijds. Het Petrella-rapport wijst er zelf op dat de globalisering zich vooral afspeelt binnen de Triade van ontwikkelde, geïndustrialiseerde landen (inclusief de enkele snel opkomende tijgers van Azië), maar dat de ontwikkelingslanden van deze evolutie losgekoppeld zijn. Rayp, die in het eerder geciteerde artikel in het *Vlaams Marxistisch Tijdschrift* de gevreesde nefaste sociale gevolgen van de vermeende globalisering in vraag stelt, schrijft in verband met de "bedreiging" uit de ontwikkelingslanden: "De intensiteit van de interacties, interconnecties en interdependenties met sociaal sterk verschillende landen is (...) beperkt. Een van de meest gedocumenteerde (...) vaststellingen m.b.t. de internationale

handel is juist de omvang van de handel die geïndustrialiseerde landen onder elkaar drijven. Het grootste gedeelte van de internationale handel bestaat uit de transferten van goederen en diensten van de ontwikkelde landen aan elkaar, aan landen die vergelijkbaar zijn qua sociale produktie-omstandigheden en loonniveau." [22].

In de mate dat er een globaliserende dynamiek bestaat, vindt men die inderdaad vooral terug tussen de geïndustrialiseerde landen onderling. Dat blijkt ook uit de lijvige studie die het Planbureau in 1994 gepubliceerd heeft over het verschijnsel van de delocalisering uit België. Het Planbureau concludeert:

- de delocalisaties in enge zin zijn vrij bescheiden;
- de negatieve weerslag op de werkgelegenheid lijkt beperkt, maar het is niet mogelijk na te gaan hoeveel jobs verloren zijn gegaan door de delocalisaties;
- de Europese landen trekken de meeste vestigingen aan, vooral de vier rechtstreekse buurlanden: Frankrijk, Nederland, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk" [23].

In een bijdrage over "Globalisering en de Nederlandse Economie" [24] besluit A.M.C. van der Zwet dat de globalisering van het Nederlandse bedrijfsleven duidelijk is, maar beperkt, en een gunstig effect had op produktie en werkgelegenheid. De analyse van van der Zwet is m.i. wel al te summier en mechanisch.

Een en ander betekent natuurlijk niet dat concurrentiedruk uit lage lonen-landen géén realiteit is, of dat delocalisering niet voorkomen. De wanhoop van de betrokken arbeiders wanneer zij activiteiten uit hun bedrijf of sector zien verhuizen naar lage lonen-landen is meer dan begrijpelijk. Met de enkele cijfers en studies die ik aanhaalde, wil ik aantonen dat men uit deze schrijnende gevallen blijkbaar geen conclusies kan trekken voor het geheel van onze economie.

Het betekent ook niet dat we de geo-politieke gevolgen van de snelle expansie van de nieuwe industrielanden uit Azië mogen onderschatten. En het betekent evenmin dat er daaruit in de toekomst geen belangrijker bedreiging voor onze werkgelegenheid kan voortvloeien, noch dat fundamentele concurrentiekracht - vooral in de betekenis van innovatie en ontwikkeling van

nieuwe sectoren met hoge toegevoegde waarde - geen bekommernis hoeft te zijn. Wat ik wél wil zeggen, is dat wie op zoek is naar een hoopvol perspectief voor de toekomst, dat gevoed wordt door internationale solidariteit, best enige vraagtekens plaatst bij de gedachte dat de internationalisering van het bedrijfsleven hét nieuwe gegeven is, en dat wij hier en nu onder een moordende concurrentiedruk staan van de hele, en dus arme, wereld.

The global village

Tot zover besprak ik globalisering als een economisch gegeven. Er zijn andere domeinen waar een stroomversnelling in globalisering veel duidelijker is. Hoewel ze in mijn ogen belangrijker zijn dan het voorgaande, som ik ze hier slechts kort op.

De echte stroomversnelling van de voorbije twintig jaar situeert zich niet op het terrein van de reële economie - de produktie van goederen en niet-financiële diensten - maar wel op het terrein van de financiële economie. De explosie en deregulering van de internationale financiële markten tijdens de jaren '70 en '80 is op vele plaatsen beschreven: het ontstaan van de Euro-dollarmarkt, die gevoed werd door het chronische betalingsdeficit van de VSA tijdens de jaren '60 en een enorme impuls kreeg door de recyclage van de petro-dollars na de olieschok van 1973; de ineenstorting van het internationale geldstelsel van Bretton Woods in 1971-73; de wens van een aantal landen om de werking van de internationale geldmarkten te dereguleren, onder meer om een vlotte recyclage van deze geldmassa's van "overschot-landen" naar "tekort-landen" mogelijk te maken; de financiële innovaties, en de enorm toegenomen communicatiemogelijkheden... Kegels, Lemaigre en Malnero geven een kort en helder overzicht, dat aansluit bij ons algemeen kader, en stellen dat de financiële sfeer gedeeltelijk losgekoppeld raakte van de reële economische sfeer [25]. Speculatieve crisissen die zeer weinig of niets te maken hadden met werkelijke economische ontwikkelingen waren daar de uiting van. De verhouding tussen de geldmassa's die financiële instellingen vandaag met een vingerknip kunnen verplaatsen enerzijds, en de reserves

waarover de centrale banken beschikken om hun munten te verdedigen anderzijds, spreekt boekdelen. Dat het hier niet gaat om gemakkelijke clichés maar harde gegevens, kan m.i. geïllustreerd worden door de verhouding te berekenen tussen de activa in vreemde valuta die in handen zijn van de commerciële banken enerzijds, en de activa in vreemde valuta die in handen zijn van de monetaire autoriteiten anderzijds [26].

De val van de Muur in 1989 leidde vervolgens een breuk in, die zowel ideologisch als economisch veel heeft bijgedragen tot de perceptie dat de vrije markt geglobaliseerd wordt. Over de economische effecten durf ik me niet uit te spreken. De ideologische gevolgen zijn buitengewoon belangrijk.

Tot zover economische, financiële en politieke ontwikkelingen. Misschien situeert de belangrijkste stroomversnelling zich op het vlak van de communicatie: niet alleen economische, financiële en politieke informatie, maar ook culturele informatie wordt bliksemsnel en wereldwijd verspreid. Helemaal nieuw is dat niet: de communicatie-denker Marshall McLuhan lanceerde in de jaren '60 de uitdrukking "the global village". Mijn intuïtie is dat we op dit vlak nu echt in een stroomversnelling zitten [27].

De communicatiemogelijkheden verbinden zich met nieuwe vormen van bewustzijn, bijvoorbeeld inzake ecologie. Het gevoel dat de aarde beperkt is en bedreigd wordt, het besef dat alles met alles samenhangt, terwijl nationale staten met een "doe-het-alleen-strategie" geen geloofwaardig antwoord hebben, weegt naar mijn gevoel zwaar door in de wijze waarop mensen vandaag de mogelijke rol van nationale staten inschatten. De crisis van de natie-staat is ook een crisis van het geloof in de bekwaamheid van de natiestaat om globale ecologische problemen aan te pakken [28]. Oorzaak: mensen zien (gelukkig) verbanden die ze vroeger niet zagen.

Ideologie van het concurrentievermogen: drie hypothesen

De voorgaande beschouwingen over de wereld als communicatie-dorp mogen niet doen vergeten dat de bespreking van Petrella's Rapport ons nog een onopgelost vraagstuk nalaat. Als een

versnelde economische globalisering niet duidelijk uit de (cijfer)verf komt, hoe verklaren we dan de opkomst van "de ideologie van het concurrentievermogen" [29]? Wat is er wél aan de hand?

Je kan drie bijkomende hypothesen naar voor schuiven om, primo, de "ideologie van het concurrentievermogen" te verklaren, en secundo, er nefaste gevolgen aan te verbinden. De eerste hypothese omschrijf ik als de "verzadigingshypothese"; de tweede hypothese als de "financiële dereguleringshypothese", en de derde hypothese als de "ideologische hypothese". Deze hypothesen zijn ook aanwezig in het Rapport van de Groep van Lissabon en in interviews met Riccardo Petrella, zij het dat ze niet zeer duidelijk geordend worden. Ik bespreek ze nu kort.

In het geciteerde interview in *Le Soir* wijst Petrella op de verzadiging van de klassieke afzetmarkten, die voor gevolg heeft dat de concurrentie zich afspeelt binnen stagnerende markten. Ook in een uiteenzetting voor de PS- en SP-Senaatsfracties op 7 maart jl. was de "marktverzadiging" de eerste factor die hij aanhaalde om de breuk in het karakter van de concurrentiestrijd te verklaren.

In 1982 hebben Frank Moulaert en ik de verzadigingshypothese gehanteerd in een synthese van diverse verklaringen voor de economische crisis ten behoeve van de Studiekring Post-Keynesiaanse Economie [30]. We hechtten toen belang aan wat we de "dynamiek van de leidende bedrijfstakken" noemden, maar concludeerden toch zeer voorzichtig: "De indruk dat de leidende bedrijfstakken van de na-oorlogse periode een levenscyclus doormaakten (conceptueel verwant met de productcycli uit de marketing-literatuur) blijft tot nu toe vrij impressionistisch. (...) ... we beschikken nog niet over een precieze definitie en een goede analyse van het concept 'verzadiging'. Algemeen kunnen we 'verzadiging' omschrijven als het ontstaan van een onevenwicht waarbij het groeiritme van de vraag achterblijft op het groeiritme van de aanbodcapaciteit. (...) Evenmin hebben we veel precieze aanduidingen over de gevolgen van dergelijke 'verzadigingssituaties' op het macro-economische proces." [31].

Vandaag ben ik (nog) sceptischer dan toen

over de vertaling van het micro-economische levenscyclus-concept in een macro-economische analyse. Vooral denk ik dat het probleem veel eenvoudiger kan gesteld worden. Om het macro-economische belang van de hypothese "verzadiging van de afzetmarkten = verscherpte concurrentie = sterker ritme van rationalisering = *daardoor* tewerkstellingsafbraak" te toetsen, volstaat het om historische reeksen over de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit te bekijken [32]. Dergelijke reeksen tonen aan dat de groei van de arbeidsproductiviteit vertraagd is, in de privé-sector en voor de hele economie. Maddison stelt vast dat de gemiddelde groei van het Bruto Binnenlands Produkt per arbeidsuur in de periode 1973-1987 voor het geheel van de door hem onderzochte industrielanden zowat gehalveerd is in vergelijking met de groei van de arbeidsuurproductiviteit in de periode 1950-1973 [33]. Ook in België stijgt de arbeidsproductiviteit na de crisis van 1973 gemiddeld heel wat trager dan voor de crisis van 1973.

De vertraging van de economische groei - dus van de groei van de afzetmarkten - sinds het uitbreken van de economische crisis, heeft blijkbaar niet geleid tot een hogere "concurrentiedruk" op de arbeidsproductiviteit. Een scherpere concurrentiedruk heeft zich eventueel geuit in kleinere winstmarges, meer stress voor bedrijfsleiders en werknemers, minder loonstijging, rationalisering in subsectoren... maar niet in een gemiddeld sterkere groei van de arbeidsproductiviteit. En dat is een sleutelvariabele als we uitspraken willen doen over oorzaken van de werkloosheid. Daarmee zeg ik niet dat er in sommige sectoren niet duchtig gerationaliseerd is. Ik zeg niet dat technologische ontwikkeling in sommige sectoren de inzet van arbeid niet sterk vermindert heeft. Ik zeg niet dat het arbeidsritme in sommige sectoren niet schandalig verhoogd is. Wat ik zeg is dat een verklaring voor de werkloosheid volgens de lijnen "tragere groei = verscherpte concurrentie = sterker ritme van rationalisering" niet klopt in een globale analyse van de economie.

Kunnen we, met deze wetenschap op de achtergrond, zinvolle uitspraken doen over de band tussen marktverzadiging en de *ideologie* van het

concurrentievermogen? Ik betwijfel dat: de maatschappelijke verafgoding van het concurrentievermogen wordt ook gevoed door het zakenleven in explosieve markten, waar belangrijke produkt-innovaties elkaar snel opvolgen en voortdurend nieuwe kapers op de kust komen.

De tweede hypothese ter verklaring van de "ideologie van het concurrentievermogen" zou als volgt kunnen luiden: door de ineensstorting van het Internationale Monetair Stelsel van Bretton Woods in 1971-73, en door de deregulering en explosie van de financiële markten, zijn de nationale staten in hun macro-economische aanpassingsbeleid in toenemende mate afhankelijk geworden van de "goed- of afkeuring" door internationale financiële markten die zij niet controleren. De nationale regeringen hebben zich daarbij neergelegd, en in de plaats van het traditionele macro-economische beheer van de economie, verwachten zij nu alle heil van het micro-economische concurrentievermogen van hun bedrijven.

Ik bezondig me hier zelf aan een te bondige samenvatting van complexe mechanismen. Maar ik geloof dat wat in de vorige alinea staat grosso modo juist is en inderdaad een verklaring biedt voor de opmars van de "ideologie van het concurrentievermogen" in het beleid. Het besluit daaruit is dan duidelijk: het is noodzakelijk de financiële relaties tussen staten politiek te reguleren en een politiek kader te voorzien voor de internationale financiële markten. Het is onaanvaardbaar dat de internationale geldmarkten louter gereguleerd worden door de vrije concurrentie. Het is onaanvaardbaar dat staten zich daarbij neerleggen, en uitsluitend oog hebben voor de aanpassing van hun bedrijven aan deze wisselvallige wereld. Over de betekenis van deze vaststelling mag echter geen dubbelzinnigheid bestaan: de juistheid van onze tweede hypothese leert ons niet dat we ons moeten verzetten tegen concurrentieprincipes in het bedrijfsleven, zegt niet dat concurrentievermogen voor bedrijven onbelangrijk of "een illusie" is, en toont overigens ook niet aan dat de concurrentiestrijd tussen bedrijven scherper geworden is. Het onderscheid tussen een en ander kan als volgt geïllustreerd worden: als de Monetaire Unie voor een deel een

politiek antwoord is op de macht van de geldmarkten en de bankiers in Europa, dan is het andere deel van het antwoord niet te vinden in een protectionistische beperking van de concurrentie binnen of rond de eengemaakte Europese markt, of in de verwaarlozing van het concurrentievermogen van de Europese bedrijven, maar wél - bijvoorbeeld - in het voeren van een stimulerend economisch en werkgelegenheidsbeleid op Europees vlak, volgens de lijnen van het Witboek van J. Delors [34]. Verder wil ik graag verwijzen naar het recente document van de Franse PS, *Mondialisation, Europe, France*, dat mogelijke hefbomen voor internationale economische regulering goed op een rij zet [35].

Vooraleer we overstappen naar een derde hypothese ter verklaring van de ideologie van het concurrentievermogen, moet eerst antwoord gegeven worden op een kritische bedenking die historici bij onze tweede hypothese zullen maken. Hoe nieuw is de vaststelling dat internationale geldmarkten, aan zichzelf overgelaten, een andere logica hebben dan de coördinatie van een economisch aanpassingsproces? Algemener: hoe nieuw is de vaststelling dat nationale economieën afhankelijk zijn van internationale gebeurtenissen die ze niet controleren? Wetenschappelijke interpretaties van de crisis van de jaren '30 waren in het verleden even "internationaal" als interpretaties van de crisis van de jaren '70 en '80. Als illustratie voor deze stelling wil ik verwijzen naar de prachtige analyse die Svernilson in 1954 gepubliceerd heeft over de tussenoorlogse stagnatie [36], en naar het werk van Kindleberger [37]. Volgens Svernilson voltrokken zich tijdens en na de eerste wereldoorlog op verschillende niveaus belangrijke wijzigingen, die om een grondige transformatie van de Europese economie vroegen. Europa's positie t.a.v. de rest van de wereld veranderde, wat tot uiting kwam in wijzigingen in de handelstromen, in de samenstelling van de internationale handel en toenemende concurrentie van overzeese gebieden, speciaal de VSA en Japan. Deze wijzigingen hingen samen met een complex proces van vraag- en inkomensaanpassingen op wereldvlak. Bovendien ontwikkelden zich nieuwe technologieën, vooral op basis van elektriciteit en de ontploffingsmotor. En in de

minder ontwikkelde, kapitaalarme landen van Europa groeide de bevolking relatief snel aan, maar de ontwikkelde landen waren onbekwaam om kapitaal te lenen. Het deflatiebeleid verhinderde het aanpassingsproces dat vereist was om op deze gewijzigde omstandigheden in te spelen. De verspreiding van het deflatiebeleid hing samen met institutionele instabiliteit op wereldvlak, door de afwezigheid van een monetair en financieel leidende natie in de kapitalistische wereld. De analyse van dit proces door Kindleberger is een klassieker [38].

In oktober 1930 (jawel, 1930) wijdde de *Economist* een somber overzicht aan de wereldproblemen van die tijd, en concludeerde: "De grootste moeilijkheid waarmee onze generatie te kampen heeft is dat onze prestaties op het economische vlak onze vorderingen op het politieke vlak zozeer hebben voorbijgestreefd dat onze economie en onze politiek voortdurend de greep op elkaar verliezen. Op het gebied van de economische activiteit is de wereld inmiddels tot één enkele, alles omvattende eenheid georganiseerd. Op het politieke vlak echter is ze niet alleen in zestig of zeventig soevereine nationale staten verdeeld gebleven, maar zijn de nationale eenheden kleiner en talrijker, en hun nationaal bewustzijn intenser geworden. De spanning tussen deze twee tegengestelde tendensen heeft in het maatschappelijk leven van de mensheid een reeks schokken, scheuringen en botsingen teweeggebracht..." [39].

Waarom roepen wij vandaag, 65 jaar na de *Economist*, de vaststelling dat "de wereld op het gebied van de economische activiteit tot één enkele, alles omvattende eenheid georganiseerd is" uit tot het nieuwe feit? Hoe ontstaat het beeld dat de huidige crisis de eerste globale crisis van de wereldeconomie is? Waarom beschouwen we dat 65 jaar later opnieuw als een diepzinnige gedachte? Ik heb geen sluitend antwoord op deze vraag. Vooreerst meen ik dat de wereld van vandaag inzake communicatie veel meer "één" of "globaal" is dan de wereld van de jaren '30. De perceptie dat economische problemen een internationale samenhang vertonen is daardoor breder verspreid. En na de oorlog is - zoals we hoger stelden - de economische interpenetratie

opnieuw en geleidelijk verder toegenomen, zodat nationale Keynesiaanse vraagondersteuning hoe dan ook met een steeds groter "invoerlek" geconfronteerd werd. Er is echter ook een cruciaal politiek en ideologisch gegeven, waardoor we vandaag terug aansluiten bij de *Economist* van 1930. Uit de ervaring van de jaren '30 besloot men dat de geldmarkten gereguleerd en gestabiliseerd moeten worden door afspraken tussen de staten, en dat Keynesiaanse vraagondersteuning deflatie moet voorkomen. In de loop van de jaren '70 en '80 kreeg een theoretische school die precies de onmogelijkheid of onzinnelijkheid van beide doelstellingen vooropstelde, ideologisch het overwicht [40]. *Het denken bepaalt ons inzicht in de wereld, maar het denken bepaalt ook het uitzicht van de wereld, méér dan we zelf "denken"*.

Deze overweging is niet vreemd aan mijn derde hypothese voor de opmars van de "ideologie van het concurrentievermogen". Men kan, los van materiële ontwikkelingen, ten slotte een verklaring zoeken binnen de ideologische sfeer van de welvaartsstaten zelf. Je kan niet uitsluiten dat het tijdelijke ideologische succes van het neoliberalisme in de jaren '70 en het begin van de jaren '80 geleid heeft tot een duurzame verbreding en verharding van het "geloof" in de concurrentie. Deze hypothese is trouwens niet strijdig met de tweede hypothese, maar aanvullend.

Het geloof in de concurrentie is verbreed in deze zin dat de terreinen waarop men het concurrentiebeginsel toepasbaar acht, uitgebreid zijn. In het denken en de praktijk van de voorbije 15 jaar zijn meer en meer maatschappelijke sectoren onderworpen aan de markt en de concurrentie. Het cynisme waarmee allerlei menselijke activiteiten - ook de politiek - in een individualistisch concurrentieel kader worden gedacht, is één van de grote kwalen van deze tijd. Een progressief project moet zich daarover bezinnen en moet de valse logica van deze opvatting fundamenteel betwisten: de samenleving kan niet herleid worden tot een markt. Dat was een thema in het boek dat ik in 1990 gepubliceerd heb, *Over Dromen en Mensen* [41]. Het moet m.i. met alle kracht hernomen worden.

Het geloof in de concurrentie is ook harder geworden: het oorspronkelijke evenwicht tussen concurrentie en maatschappelijke solidariteit dat de pioniers van het markt-denken veronderstelden, werd verbroken. Toon Vandevelde toont dat in een boeiende analyse over Adam Smith, de vader van het geloof in de onzichtbare hand als mechanisme voor het algemeen welzijn [42]. Adam Smith wilde in de samenleving niet alleen concurrentie zien, maar ook "sympathie", d.w.z. "inleving in elkaars positie".

Van Smith is de beroemde en veel geciteerde passage: "Het is niet van de welwillendheid van de beenhouwer, de brouwer of de bakker dat wij ons middagmaal verwachten, maar van hun bekommernis om hun eigenbelang. Wij doen geen beroep op hun menselijkheid, maar op hun zelfliefde en wij spreken hen nooit over onze noden, maar wel over hun voordeel." [43]. Maar in zijn morele theorie trekt Smith bij de bespreking van het eigenbelang telkens opnieuw de aandacht op de pacifiërende werking van het sympathiebeginsel. "Smith associeert het sympathiebeginsel met twee menselijke kwaliteiten, sensibiliteit en zelfbeheersing (...). Het economisch leven nu is slechts mogelijk als het eigenbelang wordt getemperd door sympathie, sensibiliteit en zelfbeheersing. Is dat niet het geval, dan ontaardt de economische concurrentie in een oorlog van allen tegen allen. Het onzichtbare hand-mechanisme werkt dan niet langer. Markt en maatschappij dreigen uiteen te vallen. Vandaar een eerste belangrijk inzicht van Smith in de problematiek van economie en ethiek: de economische subjecten moeten reeds in zekere mate gemoraliseerd zijn om de marktmaatschappij (...) mogelijk te maken." [44]. Vandevelde besluit zijn analyse: "Smith is niet de vader van de economische wetenschap voor zover die steunt op de *homo economicus*. Hij is ook geen individualistische denker. Zoals de sympathie in *Theory of Moral Sentiments*, zo vormt de natuurlijke 'neiging om te verhandelen, uit te wisselen en het een voor het ander te ruilen' het specifieke sociale uitgangspunt van *Wealth of Nations*. De neiging tot ruilen is een specifiek menselijke wijze van communicatie, die samengaat met de menselijke bekwaamheid om te redeneren en te spreken.

Iedereen probeert immers de anderen te overtuigen van het voordeel dat zij hebben bij het aangaan van ruilverhoudingen. Het niet bedoelde resultaat van de retorische onderneming is algemene welvaart. Indien Smith een denkraditie in het leven heeft geroepen, dan is het er een waarin de economische en de ethische problematiek ten nauwste met elkaar vervlochten zijn. Het is precies dat soort denken dat twee eeuwen lang door de overheersende economische theorieën is verworpen." [45] [46].

Concurrentie en ethiek

Tot zover drie hypothesen over de opkomst van de ideologie van het concurrentievermogen; ik denk dat de tweede en de derde relevant zijn. De bespreking van de derde-hypothese plaatst ons echter voor een nieuw probleem: als we de maatschappij niet willen laten overwoekeren door concurrentie, hebben we dan positieve argumenten - morele argumenten - op basis waarvan we de concurrentie een welbepaalde plaats in de samenleving willen geven? Of beschouwen we concurrentie hoe dan ook als een "kwaad", dat we liefst zo ver mogelijk willen terugdringen?

Ik citeerde Vandeveldes lezing van Smith over concurrentie en ruil uitvoerig, omdat ze niet ver verwijderd is van een poging om een morele fundering te vinden voor het verschijnsel concurrentie zelf. De beschrijving die hij uit Smith puurt, is natuurlijk "ideaaltypisch", om niet te zeggen idyllisch. Ze mag niet doen vergeten wat concurrentie betekent voor de werknemers van het Nederlandse Fokker die plots op straat worden gezet [47], voor de arbeiders van Volkswagen of Opel die het werkritme niet meer kunnen volgen, voor kaderleden die afgeleefd en mentaal leeggezogen zijn lang voor ze op pensioen kunnen gaan... Het zijn precies deze brutale vaststellingen die ons confronteren met de vraag of het concurrentie-beginsel voor sociaal-democraten een positieve morele inhoud kan hebben.

Zeggen dat de economische concurrentie en de markt afgeschaft moeten worden, is misschien dwaas, maar niet oneerbaar. Het was de mening van de oude Marx en van orthodoxe marxisten, zoals Mandel [48]. In het laatste, ontroerende zowel als scherpzinnige hoofdstuk van zijn recente

boek, *Self-Ownership, Freedom, and Equality*, betoogt G. Cohen dat het marxisme wel enkele sterke argumenten had om de markt volledig te verwerpen, en dat een "marktsocialisme" dus iets heel anders is dan marxisme [49]. Cruciaal is echter de marxistische veronderstelling dat de schaarste zou verdwijnen in een communistische samenleving, en daarmee niet alleen het "economische probleem" maar zelfs elk probleem van verdelende rechtvaardigheid. Het ecologische bewustzijn dat de aarde beperkt is en de schaarste dus een fundamenteel menselijk gegeven, maakt een definitief einde aan het marxisme als utopie. In die wetenschap stelt zich de vraag of markt en concurrentie louter een minste kwaad zijn, dan wel een moreel positieve rol kunnen spelen in een rechtvaardige samenleving.

Kan het Rapport van de Groep van Lissabon ons daarbij helpen? Onder de titel "De waarde van concurrentie" zingt het de lof op de concurrentie: "Concurrentie (...) is een essentiële dimensie van het maatschappelijk georganiseerde leven. In het economische leven is het een natuurlijk fenomeen. Het is een belangrijk hulpmiddel voor het voortbrengen van welvaart. De concurrentie om de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen en de voortbrenging van nieuwe kunstmatige hulpbronnen om alle individuele en collectieve behoeften tegen lagere kosten en met een hogere kwaliteit te bevredigen, heeft in hoge mate bijgedragen tot de toename van het materiële en immateriële welvaartsniveau en de bevordering van een betere levenskwaliteit. Concurrentie, als één van de stuwende krachten voor technologische innovatie en produktiegroei, heeft de opkomst van menselijke aspiraties gestimuleerd en recordresultaten opgeleverd. (...) Een gezonde concurrentie (dat wil zeggen wedijver) op school, op het werk, in het culturele leven, in de research heeft ook het vermogen van het systeem om vooruitgang te boeken, om te veranderen, om een hogere mate van innovatie te bereiken in stand gehouden. Concurrentie die in het leven is geroepen om de creativiteit te stimuleren, waarbij de besten en degenen die boven de middelmaat uitsteken, worden geprezen, heeft de geschiedenis van de architectuur van onze steden, de meesterwerken uit de Renaissance in

Europa, de Sumo-legende evenals de magie van de Windsor Races en het nationale paardenfestival in Mongolië voortgebracht. Maar bovenal was het invoeren van vrije en openlijke concurrentie in het politieke leven de mijlpaal en de basis voor de ontwikkeling en uitbreiding van democratische systemen, één van de grootse maatschappelijke overwinningen in de geschiedenis van de mensheid." [50].

Dit lijkt me juist. De wijze waarop het Rapport de breuk tussen concurrentie als een "goed" beginsel en concurrentie als een "slecht" beginsel situeert, overtuigt me echter niet. De tekst van het Rapport vervolgt: "De innerlijke kracht van concurrentie, die de grote waarde ervan voor de maatschappij verklaart, ligt in het feit dat concurrentie in wezen de betekenis heeft van 'samen streven' (...). Samen op weg naar de beste oplossing voor het juiste probleem, op de juiste plaats en op de juiste tijd. Het betekent ook dat de selectie van de beste niet wordt teruggebracht tot de enige. In iedere internationale competitie, of het nu een filmfestival is of een muziekconcours, zijn er prijzen voor verschillende winnaars. Dit is één kant van het concurrentieverhaal. De andere kant is dat concurrentie in het verleden ook in toenemende mate werd geassocieerd, onder invloed van het economisch denken en de economische praktijk, met het idee van een 'wedijver tussen rivalen'. (...) Concurrentie is geëvolueerd tot de daad of het proces van het verslaan van concurrenten door produkten en diensten tegen de meest gunstige voorwaarden te verkopen." [51].

Deze analyse klopt noch historisch, noch conceptueel. De beroemde uitdrukking "creatieve destructie" die J. Schumpeter hanteerde om de kapitalistische dynamiek te beschrijven, is meer dan 50 jaar oud. Het economische concurrentiebeginsel kan niet los gezien worden van de doelstelling economische rivalen te verslaan, waarbij - in markten die onvoldoende snel groeien - rivalen ook tot verdwijnen kunnen veroordeeld worden. De verwijzing die de Groep van Lissabon maakt naar het politieke leven om "goede" vormen van concurrentie van "slechte" te onderscheiden, helpt ons hier niet. In democratieën is politieke concurrentie bij uitstek gericht op het politiek verslaan van tegenstrevers. Wij hebben

tijdens de voorbije jaren niet "samen gestreefd" met de VLD!

Ik vrees dat deze analyse van Riccardo Petrella ons in onze zoektocht naar een morele fundering op een dwaalspoor brengt. Is het op zichzelf immoreel levensnoodzakelijke goederen (b.v. voeding, mobiliteit) goedkoper aan mensen aan te bieden dan een concurrent? Wordt het immoreel omdat die concurrent marktaandelen verliest of zelfs verdwijnt? Is het niet veeleer immoreel wanneer sociale en ecologische randvoorwaarden niet voldaan zijn? Het is niet het concurrentieprincipe op zichzelf, maar wel de organisatie van de samenleving waarbinnen geconcentreerd wordt, die maakt dat we concurrentie moreel positief of negatief beoordelen. Economische concurrentie kan bijdragen tot een grotere rechtvaardigheid, omdat menselijke behoeften op de meest efficiënte wijze voldaan worden. Economische concurrentie kan bijdragen tot onrecht, wanneer de economische baten onrechtvaardig verdeeld worden, wanneer sociale en ecologische spelregels onbestaande zijn, of de machtsverhoudingen binnen en tussen bedrijven totaal scheefgetrokken zijn.

De voorwaarden waaronder concurrentie uitgeoefend wordt - het maatschappelijk contract - kunnen zeer verschillend zijn, en zijn doorslaggevend voor onze morele beoordeling. Ook de "vormen van concurrentie" zelf kunnen op verschillende wijzen onderscheiden en geklasseerd worden. Maar het is historisch, conceptueel en ethisch niet mogelijk om een classificatie te maken van de vormen van concurrentie volgens de scheidingslijnen die Petrella voorstelt.

Deze kritiek op Petrella's denkkader neemt niet weg dat ik het er volkomen met hem over eens ben dat de samenleving - laat staan de wereld - niet kan *bestuurd* worden op basis van het concurrentiebeginsel. De samenleving moet bestuurd worden op basis van beginselen waaraan de concurrentie ondergeschikt is. Hier en daar wordt dat in het Rapport wel helder geformuleerd. Als het Rapport de vraag stelt: "... kan concurrentie de planeet besturen?", dan ben ik het roerend eens met het negatieve antwoord daarop [52]. De relatie tussen concurrentie enerzijds en de globale regelgeving van de samenleving an-

derzijds wordt ook correct weergegeven op bladzijde 18 van het Rapport: "Het lijkt derhalve zo dat een efficiënt systeem van concurrerende markten tussen ondernemingen een mondiaal samenwerkingsverband tussen naties nodig heeft, dat wil zeggen democratische en maatschappelijk verantwoordelijke mondiale bestuursvormen.". De algemene conclusie dat concurrentie ondergeschikt moet zijn aan maatschappelijke contracten is precies diegene die we nodig hebben. Verder zal ik wel pleiten om aan de contract-idee een meer fundamentele betekenis te geven dan de programmatorische invulling die we in het Rapport van de Groep van Lissabon vinden.

Waarom voert Petrella ons in zijn Rapport langs een betwistbare analyse die concurrentie als "samen streven" wil plaatsen tegenover concurrentie als "overheersing"? Deze weg slaat hij in om een koppeling tot stand te brengen met zijn even betwistbaar concept van globalisering. Verder in hetzelfde hoofdstuk lezen we: "Er is (...) in de afgelopen 20 tot 30 jaar [53] een nieuw 'concurrentietijdperk' aangebroken. Globalisatie heeft tot die opkomst bijgedragen. Zoals we hebben gezien, heeft globalisatie het kader van economische activiteiten veranderd. Als gevolg van de beweging van territoriaal gedefinieerde nationale economieën naar de open ruimte van mondiale economieën, vergroot de globalisatie de mogelijkheid dat mondiale concurrentie zou kunnen leiden tot mondiale overheersing." [54]. Ik heb het gevoel dat het Rapport aan duidelijkheid zou winnen, indien men deze weg zou overslaan.

Enkele besluiten

Uit het voorgaande besluit ik dat we drie vaststellingen met een redelijke zekerheid als juist kunnen beschouwen.

De nationale regeringen hebben na het uitbreken van de monetaire crisis van 1971-1973, na de olieschokken en de explosieve groei van de internationale geldmarkten, een houding van "ieder voor zich" aangenomen. Dat nationale ieder-voor-zich kon slechts gerechtvaardigd worden met een min of meer uitgesproken scepticisme over de mogelijkheid om de economische crisis aan te pakken door samenwerking tussen staten en internationale regulering [55]. De nationale

"ideologie van het concurrentievermogen" is de positieve evenknie van dat scepticisme over internationale politieke afspraken en regulering.

De "ideologie van het concurrentievermogen" is ook de uiting van de algemene verharding van het denken over economie en samenleving, waarbij men de samenleving in toenemende mate is gaan denken als een markt. Deze neo-liberale opvatting over de samenleving is eigenlijk een schoolvoorbeeld van een vals bewustzijn: zelfs onze door de markt gedomineerde samenleving is helemaal geen markt. Sterker: zelfs de economische markt an sich kan onmogelijk functioneren zonder tal van niet-markt-mechanismen.

Georganiseerde ideologische en politieke scepsis over de maakbaarheid van de samenleving is hand in hand gegaan met een explosie van de communicatie op wereldvlak. Het gevoel dat de samenleving maakbaar zou zijn, wordt daardoor ongetwijfeld bij zeer vele burgers - die de onrustige en oncontroleerbare wereld elke avond op hun TV-scherm zien - steeds verder aangetast. Het lijkt me geen onaardige hypothese dat mensen precies daardoor de "maakbaarheid" meer en meer in hun onmiddellijke omgeving situeren.

Tot zover de feiten. Wat te doen? Het is nodig het concurrentiebeginsel terug zijn juiste plaats te geven in de samenleving. De samenleving kan niet herleid worden tot een markt: voor de regulering van sommige maatschappelijke vraagstukken is de markt heel geschikt, voor andere totaal ongeschikt. En op de economische markt zelf moeten veel meer spelregels gelden dan alleen maar de formele vrijheid van concurrentie en het eigendomsrecht. De zogenaamde 'vrije markt' is omwille van het eigendomsrecht immers een ingewikkeld geheel van vrijheden en onvrijheden. De economische vrijheid op de markt heeft een precieze en daardoor beperkte betekenis: je bent vrij om te kopen wat je aangeboden wordt - als je iets in ruil kan bieden - en je bent vrij om te verkopen wat je bezit. Voor wie niets bezit, heeft de vrijheid om te kopen geen enkele inhoud. Maar ook de vrijheid om je eigendom te verkopen kan inhoudsloos zijn: wanneer honger en nood je dwingen je arbeidskracht aan om het

even welke voorwaarden te verkopen, kan er moeilijk van vrijheid sprake zijn. Wie een opvatting over vrijheid herleidt tot een beschrijving van de vrijheid op de markt, maakt dus een vreemde sprong. Het liberalisme vertelt ons met vele mooie woorden alles over de vrijheid die samenhangt met het eigendomsrecht, maar niets over de menselijke vrijheid. Dat zet de dingen op hun kop: het eigendomsrecht is een deel van de vrijheid, de vrijheid is geen onderdeel van het eigendomsrecht [56].

De menselijke vrijheid eerlijk verdelen veronderstelt een maatschappelijk contract, dat tot stand komt tussen vrije en gelijke mensen. Zo'n maatschappelijk contract zal dwingende sociale en ecologische spelregels vastleggen voor de concurrentiestrijd en het eigendomsrecht. Sociale spelregels moeten bijvoorbeeld zorgen voor machts evenwicht tussen huurders en verhuurders, of tussen arbeiders en patroons. Zonder dergelijke spelregels - wettelijke voorschriften inzake huurcontracten, wetgeving inzake minimumlonen, flexibiliteit, overuren - is de formele vrijheid om een aangeboden huis te huren of niet te huren, of de formele vrijheid om zijn arbeidskracht te verkopen of niet te verkopen een lachertje. Ecologische spelregels moeten ervoor zorgen dat wat op de markt geen prijs heeft, toch ingerekend wordt in de economische beslissingen.

De analyse dat "de concurrentie een vorm moet zijn van samen streven, maar geen wedijver tussen rivalen" lijkt me intellectueel problematisch en politiek uitzichtloos. Het is precies dat aspect van het Rapport van de Groep van Lissabon dat het makkelijkst vertaald dreigt te worden in een algemeen "verzet tegen het concurrentievermogen", in de ontkenning van de evidente noodzaak om concurrentieel te zijn in een markteconomie, of in protectionistische oproepen. Een dergelijke vertaling van het Rapport van de Groep van Lissabon zou gevaarlijk zijn voor een progressief project. Dat het uitgerekend de ultra-conservatieve presidentskandidaat Pat Buchanan is die, net als Perot vorige keer, van het verzet tegen de vrijhandelszone NAFTA een stokpaardje maakt, is geen toeval. Het moet ons doen nadenken.

Het is bovendien nodig het concurrentiebeginsel een plaats te geven in onze ethiek. Een

houding die er op neer komt dat we concurrentie aanvaarden als een "minste kwaad", dat best "zo veel mogelijk beperkt wordt", is niet alleen uitzichtloos, maar ook een beetje schizofreen. Zich verzetten tegen de ongelijke machtsverhoudingen in het naakte kapitalisme is iets heel anders dan zich verzetten tegen de concurrentie en tegen de markt.

Het is eveneens nodig een nuchtere analyse te maken van de maakbaarheid van de samenleving op lokaal, regionaal, nationaal, Europees en mondiaal vlak. Als dergelijke nuchtere analyse niet gemaakt wordt, krijgt Glenn Rayp gelijk als hij aan de Groep van Lissabon de vraag stelt: "Waarom benadrukt men precies de individuele onmacht om mensen tot solidariteit te motiveren, eerder dan juist die aspecten aan te duiden die integendeel wijzen op een relatieve beheersing van de situatie en bijgevolg op een positieve handelingsmarge? Men lijkt zich niet bewust van het verdoken defaitistische van het benadrukken van een geglobaliseerde samenleving, als gevolg van een extreme spanning tussen ambitie en haar mogelijkheden voorwaarde, behalve als de heftigheid waarmee de wens van de solidariteit of het politieke alternatief in de geglobaliseerde werkelijkheid wordt geuit, hiervoor paradoxaal moet doorgaan." [57]. Een nuchtere analyse staat niet haaks op een mondiaal engagement, op voorwaarde dat we ook een duidelijke ethische visie hebben op onze plaats in de wereldgemeenschap. Dat is het voorwerp van het volgende hoofdstukje.

Globalisering en ethiek

Mijn intuïtie is dat de echte stroomversnelling in de eenmaking van de wereld ligt op het vlak van de communicatie, en dat de verwarring die zich daardoor meester maakt van ons denken, voortvloeit uit onopgeloste ethische, en daardoor politieke, vraagstukken die met deze communicatie samenhangen.

Communicatie is voor sommigen het startpunt van de ethiek. Of dat juist is, laat ik in het midden: communicatie is alleszins een essentieel element in de reflexieve beweging van ons denken die ons tot ethische overtuigingen leidt. Voor Kant was de grondslag van de Rede dat we zo-

wel ons denken als ons handelen moesten laten leiden door principes die de andere mensen kunnen overnemen en toepassen. "Handel steeds zo dat de regel van uw handelen tot algemene gedragsnorm kan worden verheven." Als je mij vraagt waarom we ons door deze eis van de Rede zouden laten leiden, dan is het antwoord niet vanzelfsprekend. Kort en bondig - in de hoop Kant daarmee geen geweld aan te doen - kan ik zeggen: het alternatief is totaal isolement (onmogelijkheid van communicatie) of volslagen anarchie (onmogelijkheid van samenleven) [58]. Je kan deze redenering ook omkeren: redelijkheid in ons denken en handelen is niet alleen een voorwaarde voor communicatie; communicatie schept de voorwaarden waardoor redelijkheid ontstaat. Hedendaagse filosofen die zich in mindere of meerdere mate in het spoor van Kant bevinden, beklemtonen dat sterk. "Redelijkheid" is de gemeenschappelijke noemer voor de motivatie die mensen volgens Rawls, Barry, Scanlon... nodig hebben, opdat het samenlevingscontract dat ze met elkaar sluiten een rechtvaardig contract zou zijn. In *Over dromen en mensen* beklemtoonde ik dat "redelijkheid", "solidariteit", en ... "globaal denken" zeer nauw met elkaar verbonden zijn [59]. Redelijkheid veronderstelt dat men bereid is zijn standpunt over een maatschappelijke kwestie te rechtvaardigen ten aanzien van de anderen, met argumenten die andere "redelijke" mensen niet kunnen verwerpen [60]. De communicatie-ethiek van de Duitse filosoof Jürgen Habermas is gebaseerd op de idee dat communicatie, onder een aantal voorwaarden, leidt tot ethiek.

Zeggen dat alle wereldburgers vandaag met elkaar communiceren, is grotesk. Een rijkere minderheid van wereldbewoners raakt, via commerciële media, passief met elkaar verbonden. We zijn dus heel ver van de voorwaarden van Habermas' "ideale communicatie", die leidt tot ethische bevraging over onze wederzijdse posities. Maar toch denk ik dat de communicatie en integratie voldoende sterk zijn om op zijn minst voor vragen en verwarring te zorgen.

De massacommunicatie leidt bijvoorbeeld tot het ontstaan van een embryonaal "wereldgeweten", dat opflakert bij grote drama's en ook zijn

weg vindt in internationale actiegroepen, zoals Artsen zonder Grenzen of Greenpeace. Wat het Rapport van de Groep van Lissabon schrijft over het belang van deze "mondiale civiele maatschappij" is belangrijk. Ik meen dat politieke partijen als de SP zich over hun wat moeilijke verhouding met deze internationale actiegroepen moeten bezinnen, zonder het democratisch gehalte van deze groepen te idealiseren.

De wereldwijde communicatie schept ook de leefwereld waarin een mondiale elite zich beweegt. Het Rapport van de Groep van Lissabon omschrijft mooi deze nieuwe elite. Schuilt in deze elite een voedingsbodem voor een toekomstige wereldverstandhouding, of net niet? Waar ligt de solidariteit van een topkader van een multinational bedrijf? Ligt ze bij de gemeenschap in het land van oorsprong van de multinational, ligt ze bij de gemeenschap in zijn eigen land van oorsprong, ligt ze bij zijn bedrijf, ligt ze bij het filiaal waarin hij werkt, ligt ze louter bij zijn gezin...? Waar *wensen* wij dat zijn solidariteit zou liggen? Het zijn geen abstracte vragen; ze sluipen binnen in de redevoeringen van Pat Buchanan, die het onder meer had over "het gebrek aan loyauteit van de grote Amerikaanse ondernemingen t.a.v. Amerika".

Dezelfde communicatie voedt in de arbeidersklasse de angst voor wat gezien wordt als een wereld van armoezaaiers en dus concurrenten. Ook dat noopt tot een duidelijker ethische positie. Er gaapt bovendien een culturele kloof tussen de sociaal-democratische arbeidersachterban en de zgn. "mondiale elites" - niet alleen die uit het bedrijfsleven, ook de elites uit de Europese en internationale ambtenarij en politiek. Hoe gaan we daarmee om?

De politicus van de volgende eeuw zal veel explicieter moeten uitleggen welke morele taakverdeling volgens hem of haar op deze planeet moet gelden [61]. Het is een vraag die vier deelvragen oproept. Ten eerste, wat is de principiële verantwoordelijkheid van de natiestaten voor hun eigen burgers (en wie zijn dat)? Ten tweede, wat is de wederkerige verantwoordelijkheid van de burgers voor de welvaart in hun eigen natiestaat (en welke is "hun" staat) [62]? Ten derde, wat is de verantwoordelijkheid van

de natiestaten voor elkaar? Ten vierde, is er een individuele verantwoordelijkheid van de burgers van de wereldgemeenschap voor elkaar, en wat houdt ze in? De discussie over de Afrika-nota van de vorige regering heeft getoond hoe moeilijk het is om openhartig een debat te voeren over de respectieve verantwoordelijkheid van de Afrikaanse overheden voor hun burgers en van ons voor de Afrikanen. En de bescheiden realiteit van het Afrika-beleid in de wereld toont hoe bekrompen en krenterig we uiteindelijk zijn. Hetzelfde kan mutatis mutandis gezegd worden over het debat over de toenadering tussen Oost- en Centraal-Europa en de Europese Unie. Een grote moeilijkheid in het politieke debat over het vluchtelingenbeleid is het gebrek aan systematisch denken over de "morele taakverdeling" die we als de onze beschouwen.

Hoewel het Rapport van de Groep van Lissabon een sterke morele oproep tot wereldsolidariteit bevat, biedt het nog geen denkkader voor de invulling van een morele taakverdeling in de wereld. Gezien de onrijpe stand van het debat daarover, is dat geen verwijt. Het contract dat door het Rapport voorgesteld wordt, is veeleer een opsomming van acties dan een schema van politieke verantwoordelijkheden en te hanteren normen. Zo is het onduidelijk volgens welke normen de "universele sociale rechtvaardigheid" die het Rapport vooropstelt [63], tot stand moet gebracht worden en welke rol handel daarin speelt. Het Rapport gaat voorbij aan de "handel, geen hulp"-discussie.

Een praktisch voorbeeld uit de Europese politiek kan het belang van handel illustreren. We willen graag meer ontwikkeling en meer tolerantie in de Islam-landen van Noord-Afrika. Zijn we bereid een grotere openheid van onze markten voor landbouwproducten uit Noord-Afrika (= grotere concurrentie) te aanvaarden, of net niet? Voor mij is het duidelijk dat een politieke regulering van de wereldeconomie absoluut noodzakelijk is, en dat fundamentele verhoudingen tussen staten, onder meer op financieel vlak, niet aan de marktwetten onderworpen mogen worden. Het is echter niet vanzelfsprekend dat méér solidariteit "minder" economische concurrentie zal inhouden, d.w.z. dat sociaal en financieel stevig

omkaderde en geregleerde concurrentie in een solidaire (dus open) wereld minder scherp zal zijn voor onze industrie en landbouw dan "wilde" concurrentie in een wereld van welvaartsnationalisme. De invoering van de sociale clausules in de wereldhandel zal dat gegeven voor ons niet veranderen. Er zijn politieke en morele redenen waarom de in internationale conventies vastgelegde syndicale vrijheden en verbodsbepalingen inzake dwangarbeid en kinderarbeid betrokken moeten worden bij handelsovereenkomsten.

Maar wie beweert dat dát de concurrentie minder scherp zou maken, gebruikt in het debat met de ontwikkelingslanden op zijn minst een zeer onhandig argument, en ten aanzien van de eigen achterban een vals argument. In twee boeiende en goed gedocumenteerde bijdragen in *Samenleving en Politiek* hebben Cuyvers [64] en Van Evercooren [65] de correcte argumenten voor sociale clausules gegeven. Van Evercooren schrijft: "Het is (...) misleidend te stellen dat de sociale clausule een einde maakt aan de werkloosheid of aan de delocalisatie van ondernemingen." Cuyvers stelt: "Er is geen enkele reden om (de) vrijhandel meer dan nu reeds het geval is aan banden te leggen, wel integendeel." De vraag is of we ook bereid zijn voor dat "wel integendeel" op te komen...

Samengevat pleit ik ervoor dat morele bewogenheid, helderheid en oprechtheid in de analyse hand in hand gaan. De bijdrage van Rik Coolsaet in *België en 50 jaar Verenigde Naties* [66] vind ik een nuttig voorbeeld van engagement, redelijke utopie en heldere analyse. Zonder er alle elementen van over te nemen, lijkt het eerder geciteerde document van de Franse PS over de mundialisering me ook een voorbeeld.

Malaise van de welvaartsstaat

In hoofdstuk 1 van het Rapport bespreekt de Groep van Lissabon de gevolgen van de "globalisatie". De eerste "implicatie en consequentie" is "De ontmanteling van de verzorgingsstaat" [67].

De verzorgingsstaat staat sinds het midden van de jaren '70 overal onder financiële druk, en dat heeft onder meer te maken met de "ieder-voor-zich"-strategie die de nationale staten volgden; zoveel is duidelijk. Deze druk uit zich op

het niveau van wat de staat uit zijn belastingsofbrengsten wil besteden aan sociale zekerheid, en op het niveau van de bijdragen die het bedrijfsleven wil betalen. Maar een diagnose van de verzorgingsstaat die zich daartoe beperkt, is eenzijdig. Op bladzijde 64 van het Rapport van de Groep van Lissabon worden verschillende factoren aangeduid die aan de basis liggen van de "destabilisatie en ontmanteling van het sociaal contract" en die "elk land ertoe (brachten) om het concurrentievermogen tot belangrijkste economische en politieke doel te verheffen." Wat echter ontbreekt in de analyse van het Rapport is de vaststelling dat de grondslagen van het sociaal contract zelf in toenemende mate ondermijnd werden door ontwikkelingen binnen de verzorgingsstaten die met globalisering niets te maken hebben.

Pierre Rosanvallon onderscheidt terecht drie etappes in de crisis van de verzorgingsstaten: primo, een financiële crisis, onder meer door de sterk stijgende uitgaven voor gezondheidszorgen, waartegenover niet langer sterk stijgende inkomsten stonden; secundo, een ideologische crisis, waarbij de staat niet langer erkend werd als instelling die de sociale problemen efficiënt kon aanpakken, en tertio, een crisis die vandaag steeds duidelijker wordt, die samenhangt met wat hij "de nieuwe sociale kwestie" noemt, en die een werkelijk filosofisch karakter heeft [68].

De theoretische hoogdagen van het neo-liberalisme en de ideologische crisis van de verzorgingsstaat zijn voorbij. Een progressief project moet daarom vooral aandacht besteden aan de derde crisis, die er een is van het sociaal contract zelf. In oorsprong was de verzorgingsstaat een soort verzekeringsgemeenschap: sociale risico's die iedereen konden treffen (ziekte, werkloosheid, kinderlast, oude dag...) werden verzekerd. De verzekeringstechniek, zo schrijft Rosanvallon, is als het ware de "onzichtbare hand" van de solidariteit. De verzekeringsidee houdt een notie van wederkerigheid en "verstandig eigenbelang" in: iedereen kan in min of meer gelijke mate getroffen worden door deze risico's. Deelnemen aan de verzekering is dus in ieders eigen belang. Werkloosheid werd door de grondleggers van de sociale zekerheid overigens opgevat als een ty-

pisch tijdelijk risico: Achilles Van Acker en de pioniers gingen er niet van uit dat de sociale zekerheid duurzame massale werkloosheid kon financieren [69].

De moderne sociale zekerheid is echter in toenemende mate een transfer geworden tussen de generaties (de gepensioneerden leven veel langer, wat leidt tot meer pensioenuitgaven, maar ook van de ziekteverzekering in toenemende mate een transfer tussen generaties maakt) en van hoog- naar laaggeschoolden. Vermits iedereen oud wordt, kan de eerste transfer nog relatief gemakkelijk begrepen worden in de verzekeringstermen van het oude contract. Bij de hervorming van de sociale zekerheid zal de regering Dehaene dat oude contract moeten consolideren in het vooruitzicht van de verdere vergrijzing, en de verleiding om het bestaande sociale contract voor de oude dag te vervangen door privé-contracten moeten tegengaan. In systeem-termen is dat een "behoudende", maar daarom niet minder belangrijke opdracht.

De kloof tussen hoog- en laaggeschoolden stelt het traditionele sociale contract van de welvaartsstaat voor een fundamenteel probleem. Het is veel moeilijker om de systematische transfer in de sociale zekerheid van hoog- naar laaggeschoolden te rechtvaardigen "in eenieders eigenbelang" vanuit het verzekeringsprincipe. Scholing is een eigenschap die je zeer vroeg in je leven verwerft (en die naar verluidt op basis van eerste onderwijsresultaten en sociale gegevens nog vroeger in het leven met een grote graad van betrouwbaarheid te voorspellen is) en die je (uitzonderingen niet te na gesproken) je leven lang hebt of niet hebt. Het is geen "tijdelijk" "risico". Ivo Marx en Bea Cantillon hebben het doorslaggevende belang van scholing in de inkomens- en kansverdeling in België op pijnlijke wijze duidelijk gemaakt met een vloed aan statistieken [70]. Voor een politieke inschatting van deze gegevens verwijs ik naar mijn *Nota over de Hervorming van de Sociale Zekerheid* voor de SP-Raad van 4 november 1995 [71]. Cantillon en Marx hebben hun empirische conclusies gekoppeld aan de inzichten van Rosanvallon, en een en ander toegelicht in *Samenleving en Politiek* [72].

"Laaggeschoolden" hebben een diploma van

hoogstens lager secundair onderwijs (inclusief beroeps en technisch). Ze vormen met 46% van de actieve bevolking een ruime groep. Zij leveren 30% van de sociale bijdragen; hun aandeel in de vervangingsuitkeringen bedraagt 66%, dit wil zeggen een verhouding "krijgen/geven" van 2,2. De "hooggeschoolden" vormen met diploma's hoger universitair en niet-universitair onderwijs een kwart van de actieve bevolking. Zij leveren 40% van de bijdragen en krijgen 13% van de uitkeringen, wat een verhouding "krijgen/geven" van 0,3 oplevert. Voor de "middengroep" die zich tussen de beide in bevindt ("betere midden-groep" zou een juistere omschrijving zijn), is de verhouding "krijgen/geven" 0,7 [73]! De maatschappelijke spanning die onder deze koele cijfers schuilt, wordt nog duidelijker wanneer men ook rekening houdt met het feit dat laaggeschoolde mensen meestal trouwen met laaggeschoolden, en hooggeschoolden met hooggeschoolden. De type-ongelijkheid van vandaag is ongelijkheid tussen een koppel hooggeschoolde tweeverdieners die beiden aan het werk zijn, en een koppel laaggeschoolde mensen, waarvan maar één partner buitenshuis werkt.

De verhouding "krijgen/geven" duidt op een structurele transfer; de solidariteit die deze transfer in stand moet houden kan niet gebaseerd blijven op de oude verzekeringsidee. De onzichtbare hand van de verzekeringstechniek voldoet niet langer als argument. Er is nood aan een nieuwe cultuur van de solidariteit, die veel dieper graaft dan het welbegrepen eigenbelang. Mark Elchardus heeft dat enkele jaren geleden perfect omschreven in "De cultuur van de solidariteit" [74].

Werden de Europese verzorgingsstaten "ontmanteld"? Overal werden besparingsmaatregelen getroffen. Maar uit de beschikbare statistieken blijkt dat de sociale uitgaven sinds de jaren '70 overal in Europa sterk toenamen, sterker dan de groei van het BNP. Zelfs zonder rekening te houden met de groeiende uitgaven voor werkloosheid, stijgt het gewicht van de sociale uitgaven over de hele periode die door het Rapport van de Groep van Lissabon wordt samengevat onder "de ontmanteling van de welvaartsstaat". Deze stijgende trend is ook aanwezig en zelfs zeer uitgesproken in de zuiderse staten die de Euro-

pese Gemeenschap pas later vervoegd hebben; zij zijn op het vlak van de welvaartsstaat met een inhaalbeweging gestart. Uit gedetailleerde gegevens blijkt dat alle sectoren (niet alleen werkloosheid en pensioenen, maar ook gezondheidszorg, invaliditeit, gezin, moederschap) tijdens de crisis-jaren een volumestijging kennen [75].

Veeleer dan te spreken over een ontmanteling van de verzorgingsstaat, die niet uit de cijfers blijkt, moet men zich dus bezinnen over een "malaise", die te maken heeft met de doelstelling van de verzorgingsstaat. De traditionele verzorgingsstaat functioneert als een "vergoedingsmachine", die niet gemaakt is - en dus onbekwaam - om het fenomeen van de maatschappelijke uitsluiting ten gronde aan te pakken. Rosanvallon besluit terecht dat we een nieuwe definitie van de sociale vooruitgang en een nieuwe definitie van sociale rechten en plichten nodig hebben [76].

Een analyse van de internationale druk op de welvaartsstaten en een analyse van de interne spanning binnen de welvaartsstaten sluiten elkaar niet uit, integendeel. In *La Fragmentation Sociale* onderzoekt een groep jonge Franstalige economen de vicieuze cirkel tussen, enerzijds, de onbekwaamheid van de nationale staten om hun economisch systeem te beheersen en, anderzijds, het verlies aan sociale cohesie binnen die staten [77].

Het contract

De verwijzing naar contracten is een goed uitgangspunt van de Groep van Lissabon. In het Rapport werden de contracten vooral als actieprogramma's uitgewerkt, en niet als fundamentele en bindende overeenkomsten. Dat laatste zou meer in de lijn liggen van het contract-denken, dat een ethische betekenis heeft. Ik ben van oordeel dat een moderne progressieve beweging zich zelf slechts kan definiëren op basis van een contractuele ethiek, of - indien men de constructie van een contract niet als denkmethode hanteert - op basis van "redelijkheid" als morele waarde. De keuze van dat woord, dat hoger al aangehaald werd, verbaast misschien. De verbaazing is nuttig: een socialistische herbronning in het contract-denken is niet vrijblijvend voor onze dagelijkse praktijk.

Volgens het contract-denken is een samenle-

ving rechtvaardig als het denkbaar is - op een of andere wijze - dat alle leden ervan vrijwillig zouden instemmen met de basisinstellingen en grondregels. Alle leden van de samenleving worden daarbij als gelijkwaardig en vrij beschouwd. Als de contract-denker een maatschappij kritisch wil beoordelen, vraagt hij zich dus af of de basisinstellingen en grondregels ervan tot stand zouden kunnen komen door onderlinge afspraken tussen vrije en gelijke mensen. Contract-denken verwerpt elke rechtvaardiging van maatschappelijke instellingen op basis van traditie, particuliere geloofsovertuigingen, bestaande machtsverhoudingen, bestaande eigendomsverhoudingen... Contractualisme is tegelijkertijd radicaal (alles wat niet door de onderlinge, vrije instemming van redelijke mensen gerechtvaardigd kan worden, is onrechtvaardig), maar streeft naar consensus over de basisprincipes van de samenleving. "Klassensrijd" kan hoogstens een middel zijn om een gelijkwaardige positie bij het maatschappelijke contract af te dwingen, geen waarde of doel op zich [78]. Contractualisme benadrukt de vrijheid bij het onderhandelen van het contract, maar ook de plichten t.a.v. het afgesproken contract. Vijftig jaar na het tot stand komen van de sociale zekerheid is contractualisme een geschikt uitgangspunt om de rechtvaardigheid van de bestaande samenleving in vraag te stellen en te zoeken naar een nieuw en beter aangepast contract. Maar contractualisme is ook een middel om onze eigen verantwoordelijkheid en plichten in de uitvoering van het bestaande contract onder de aandacht te houden. Contract-denken is zeer kritisch, maar laat anderzijds niet gemakkelijk toe je individuele verantwoordelijkheid te ontlopen.

Veronderstel dat we ertoe bereid zijn met onze medemensen een sociaal contract af te sluiten, en er ook naar te leven. In welke mate mogen we daarbij ons eigen belang verdedigen? Deze vraag verbergt er twee. Hebben we het over ons gedrag nadat het denkbeeldige sociaal contract tot stand is gekomen, of over ons gedrag tijdens het onderhandelen van het contract? De grondregels van een rechtvaardige maatschappij, die vastgelegd zijn in het contract, zullen belangenbehartiging na het afsluiten van het contract niet verbieden. Ze zullen de spelregels

vastleggen die je moet volgen als je je belang fair wil verdedigen: je dochter helpen om zich goed voor te bereiden op een examen mag bijvoorbeeld wel; je dochter via een omwegje laten benoemen, ondanks een slechte uitslag, mag bijvoorbeeld niet. Dat voorbeeld maakt ook duidelijk waarom alleen spelregels die veralgemeenbaar zijn volgens de formule van Kant, in aanmerking zullen komen voor een akkoord. Een ander voorbeeld: economische concurrentie - een vorm van particuliere belangenverdediging - zal mogen, mits aan heel wat voorwaarden voldaan is.

Veel moeilijker is de vraag in welke mate onze persoonlijke belangen mogen doorwegen bij het denkbeeldige onderhandelen van het contract zelf. Barry [79] onderscheidt twee stromingen in moderne opvattingen over rechtvaardigheid, op basis van het antwoord dat ze op deze sleutelvraag geven. Aan de ene kant heb je opvattingen die rechtvaardigheid identificeren met een contract dat voor alle betrokkenen individueel voordeel biedt, zelfs als ze hun eigen belang kennen en in rekening brengen tijdens de onderhandeling. Aan de andere kant heb je opvattingen die vertrekken van "onpartijdigheid", waarbij de contracterende partijen ertoe bereid zijn zich in te leven in elkaars situatie, zich in elkaars schoenen te plaatsen, en bewogen worden door het verlangen om een akkoord te bereiken dat geen redelijk mens kan verwerpen. John Rawls verdedigt een heel bijzondere en zuivere opvatting, die veeleer aansluit bij de "onpartijdige" variant van Barry. Rawls vraagt dat we ons inbeelden dat een contract tot stand komt onder een "sluier van onwetendheid", dit wil zeggen zonder dat de ondertekenaars weten wie ze zijn. De vraag of ze man of vrouw zijn, rijk geboren of arm geboren, economisch getalenteerd of niet, hoog geschoold of laaggeschoold... het mag allemaal niet meespelen in de afspraken die ze met elkaar maken. Alleen in zulke omstandigheden kan een contract echt rechtvaardig zijn, aldus Rawls [80]. In *Over dromen en mensen* [81] hanteerde ik een gelijkaardig uitgangspunt, waarbij "globaal denken" de bron vormde van "solidariteit" en gebaseerd was op "onpartijdigheid". "Redelijkheid" is eigenlijk de beste omschrijving van

de daarbij horende houding. De dwingende eis die de Rede ons stelt is immers dat we er steeds toe bereid zijn de principes die we op onszelf toegepast willen zien, ook te laten toepassen op anderen, en omgekeerd. De Rede eist dat men ertoe bereid is zijn standpunt over een maatschappelijke kwestie te rechtvaardigen ten aanzien van de anderen, met argumenten die andere "redelijke" mensen niet kunnen verwerpen. De Rede houdt in dat we er steeds toe bereid zijn afstand te nemen van onze eigen verworvenheden (of het nu een blanke huidskleur, rijke ouders, economisch talent of een geprivilegieerd sociaal statuut is) als we nadenken over het wenselijke uitzicht van de samenleving. De dwingende eis van de Rede is dat we onze eigen - in wezen toevallige - positie in de samenleving steeds in vraag durven stellen, en ons inbeelden wat de positie van anderen is. Een personeelsdirecteur moet zich afvragen wat hij van zijn eigen arbeidsreglement zou vinden als hij de bandarbeider was. Een zoon van Vlamingen moet zich afvragen wat het betekent hier geboren te zijn als zoon van geïmmigreerde Turken of Marokkanen. Een man moet zich afvragen wat het betekent om zijn vrouw te zijn. Hij moet zich bij een dispuut over het huishouden afvragen of het volgende "argument" door hem kan uitgesproken worden als een "redelijk" argument: "Ik vind dat mensen die als man geboren zijn, het onvervreemdbare recht hebben het grootste gedeelte van de huishoudelijke taken te delegeren aan hun vrouwelijke partner."

In het Nederlands klinkt "redelijkheid" niet zeer bewogen, en ruikt het meer naar "compromis" dan naar "solidariteit", en zeker veel meer naar "gematigdheid" dan naar "radicaal in vraag stellen". Het zal eerder geassocieerd worden met "voorzichtigheid" dan met "onverzoenlijk anti-racisme". Redelijkheid omvat nochtans al deze polen: denk aan Nelson Mandela, die ze allemaal belichaamt.

Barry's "rechtvaardigheid als onpartijdigheid" heeft de formele methode van het contract niet echt nodig, maar vraagt van de mensen wel de motivatie om als gelijke partijen met elkaar te communiceren. Zijn opvatting is daarin niet alleen verwant met het Kantiaanse constructivisme

van John Rawls [82] maar ook met Habermas, die dikwijls als neo-marxistisch omschreven wordt. Jean-Marc Ferry (ULB) heeft een en ander in perspectief gesteld in een recente publikatie onder de titel *Philosophie de la communication* [83].

De rijkdom van deze discussie sijpelt geleidelijk door in politieke publikaties. Enkele maanden geleden publiceerde Jean-Christophe Cambadélis, een nationale secretaris van de Franse PS, een boek dat draait rond dezelfde vragen als diegene die in deze bijdrage aan bod kwamen: de mundialisering en Europa, de nieuwe sociale kwestie (Rosanvallon), de noodzakelijke "moralisering" van het programma van de sociaal-democratie, dit wil zeggen de fundering ervan in een rechtvaardigheidsleer (met enkele verwijzingen naar Rawls, vooral veel naar Habermas), afscheid van socialisme als loutere belangenverdediging... [84]. Cambadélis pleit voor het samengaan van socialisten, groenen en andere progressieven. Het is een boeiend boek, maar toont ook dat het bouwen van bruggen tussen de sociaal-democratie en de hedendaagse politieke filosofie zich nog in een beginstadium bevindt: de rechtstreekse overplanting van Habermas' concepten in een politieke tekst blijft zeer abstract, zoals Cambadélis zelf schrijft.

Uit de bespreking van het Rapport van de Groep van Lissabon houd ik twee fundamentele ethische vragen over. Beide situeren zich in het spanningsveld dat ontstaat wanneer we ons voor de onderhandeling over een denkbeeldig sociaal contract afvragen of we een zekere verdediging van het eigen belang laten meetellen, dan wel vooraf radicale en universele onpartijdigheid eisen van de ondertekenaars. De eerste ethische vraag luidt als volgt: kan onze opvatting over ons "eigenbelang" zich dankzij de dagelijkse wereldwijde communicatie meer en meer openstellen voor de overweging dat de bewoners van deze eindige planeet op lange termijn in een gelijke uitgangssituatie zitten, en elkaars *akkoord* nodig hebben voor wat ze met de planeet ondernemen - zelfs al zijn wij vandaag veel rijker en machtiger dan vele anderen? De tweede vraag vloeit voort uit mijn cijfers over het "krijgen/geven" in de moderne welvaartsstaat. Ze luidt: kunnen we een nieuwe opvatting over sociale vooruitgang ge-

stalte geven en structurele belangentegenstellingen overstijgen dankzij een solidariteitsgevoel in de samenleving? Beide vragen verwijzen ten gronde naar hetzelfde filosofische probleem.

In de Angelsaksische wereld loopt sinds 25 jaar een stroom van literatuur over deze en aanverwante kwesties, met name na de publikatie van het monumentale *Theory of Justice* in 1971-72 door Rawls. Het debat dat aansloot op de publikatie van *Theory of Justice* heeft de neo-liberale golf die volgde op de publikatie in 1974 van Nozicks *Anarchy, State and Utopia* overvleugeld. Daardoor kunnen we zeggen dat het neo-liberalisme als theoretische revolutie vandaag voorbij is - en dus niet meer de moeite om centraal aandacht aan te besteden. Bovendien heeft dit filosofische debat een schat aan inzichten opgeleverd die voor een moderne sociaal-democratische of progressieve beweging cruciaal zijn. De Angelsaksische literatuur heeft bovendien de grote kwaliteit van helderheid en eenvoud, waarbij correcte analyse niet wordt opgeofferd aan goed klinkende retoriek.

Wat ik in 1990 omschreef als "een redelijke utopie" kan niet anders zijn dan een "utopie van de redelijkheid". De utopie van de redelijkheid is radicaal en ambitieus. Zeker, de mensheid heeft nog maar heel kleine stappen gezet in deze richting, vooral binnen de sociale welvaartsstaten. Dat wereldwijde massacommunicatie een rol gespeeld heeft in de bevrijding van Nelson Mandela - de moderne incarnatie van de Rede - is echter een aanmoediging en een bevestiging van de richting waarin de geschiedenis *kan* gaan.

[1] Toon Colpaert, Rik Coolsaet, Ruddy Doom, Harry Knooren, Jean-Pierre Pauwels, Koen Raes, Glenn Rayp, Bernard Tuytens, Herman Van der Wee, Toon Vandeveldt en Luc Van Meensel gaven nuttige commentaar op de eerste versie van deze tekst. De verantwoordelijkheid ligt vanzelfsprekend bij de auteur.

[2] Ik beseft dat dit een zeer snelle conclusie is, die een grondiger discussie waard is. Kan men uitsluiten dat een correcte analyse van de samenleving ons tot een totaal pessimisme over mogelijke actie leidt? Ik ga ervan uit dat het onbereikbare doel of de onverwezenlijke verbetering die in dat geval ons pessimisme voeden, op een fundamenteel niveau in strijd moeten zijn met de menselijke natuur.

[3] Dunn, John, *Western Political Theory in the Face of the Future*, 2nd edition, Cambridge University Press, 1993, blz. IX.

[4] *Idem*, blz.83.

[5] Deze oproep vormde de aanleiding voor een boeiende bundel over diverse maatschappelijke en wetenschappelijke onderwerpen, gepubliceerd als *Wegen van Hoop*. Universitaire Pers Leuven, 1995.

[6] In de inleiding op het recente document van de Franse PS over mundialisering wordt deze onrust terecht centraal gesteld. Parti Socialiste, *Mondialisation, Europe, France. Texte d'orientation adopté par le Conseil National*, 4 maart 1996, blz.2-3.

[7] Albert, Michel, *Capitalisme contre Capitalisme*. Editions du Seuil, 1991.

[8] *Grenzen aan de Concurrentie*. De Groep van Lissabon o.l.v. Riccardo Petrella, VUBPress, 1994, blz.12; mijn cursiveringen.

[9] Rayp, Glenn, Misleidende globalisatie? In: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, september 1995, nr.3.

[10] Meeusen, Wim, en Rayp, Glenn, Sociale zekerheid en concurrentievermogen. In: Despontin, Marc, en Jegers, Marc (eds.), *De Sociale Zekerheid Verzekerd. Referaten van het 22ste Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres*, VUBPress, Brussel, 1995, blz.179-222.

[11] Jubileumnummer *Weekberichten Kredietbank. 50 jaar Belgische Economie*. Weekberichten, jg.51, nr.5, 9 februari 1996, Tabel I, blz.25.

[12] *Idem*, Tabel II, blz.25.

[13] Ruigrok, Winfried, en Van Tulder, Rob, Misverstand: globalisering. In: *Economisch Statistische Berichten*, december 1995, nr.4038, blz.1140-1143.

[14] Maddison, Angus, *Dynamic Forces in Capitalist Development, a Long-Run Comparative View*. Oxford University Press, 1991, blz.326.

[15] Ruigrok en Van Tulder, *op.cit.*, blz.1141.

[16] Organisation Mondiale du Commerce, *Le Régionalisme et le Systeme Commercial Mondial*, april 1995, Genève, blz.50-51.

[17] Zie Grafiek 2 in Rayp, Glenn, *op.cit.*

[18] Ruigrok en Van Tulder, *op.cit.*, blz.1141.

[19] Cuyvers, Ludo, *De internationale arbeidsverdeling in een geglobaliseerde wereld*. Economie. Paper, blz.4.

[20] Cuyvers, *op.cit.*, blz.6 e.v.

[21] Ruigrok, W. en Van Tulder, R., *The Logic of International Restructuring*. Routledge, Londen en New York, 1995. Aangehaald in Ruigrok en Van Tulder, *op.cit.*, blz.1142.

[22] Rayp, Glenn, *op.cit.*

[23] Bernard, P., Van Sebroeck, H., Spinnewijn, H., Gilot, A., en Vandenhoove, P., *Delocalisatie*. Planbureau, 1994, blz.332.

[24] Van Der Zwet, A.M.C., Globalisering en de Nederlandse economie. In: *Economisch Statistische Berichten*, 14 februari 1996, nr.4045, blz.138-142.

[25] Kegels, Chantal, Lemaigre, Valérie, en Malero, Amador, *Primauté de l'économie financière, dépendance des Etats?* In: Derenne, Christophe, en Deutsch, Laurent, *La Fragmentation Sociale. Enjeux et Perspectives*. Economica, Paris, 1995, blz.23-35. Zie ook de bijdrage van Lamfalussy in hetzelfde werk.

[26] Voor België bedroeg deze verhouding in 1960 0,2; in 1970 1,7; in 1990 13,3. Voor Duitsland bedroeg dezelfde verhouding in 1960 0,1; in 1970 1; in 1990 5. Voor het Verenigd Koninkrijk loopt dit kengetal van 4,4 in 1960

op tot 26,7 in 1990. Voor Japan loopt de verhouding op van 0,5 naar 12,7 en voor de Verenigde Staten van 0,25 in 1960, over 6 in 1980 tot 2 in 1990 (afgeronde cijfers). Ik liet deze cijfers berekenen op basis van de IMF International Financial Statistics, zonder dat ik er een grote wetenschappelijke pretentie wil aan verbinden, maar om het spectaculaire onderscheid te illustreren met de statistische reeksen die hoger werden aangehaald inzake internationale handel en directe buitenlandse investeringen.

- [27] In 1973 las ik het boek van Louis Baeck, *De Wereld is ons Dorp. Ontwikkelingssamenwerking in Nieuw Perspectief*. Lannoo, Tielt, 1971. Bij recente discussies over globalisering kan ik een zekere déjà-vu niet onderdrukken. Om het wat positiever te stellen: de uitdaging is om vandaag in het dorp écht de conclusies te trekken die we in de jaren '70 nog niet konden of wilden trekken.
- [28] Zie de inleiding bij Dunn, John, *Contemporary Crisis of the Nation State?* In: *Political Studies*, Volume 24, Special Issue 1994, blz.5-6.
- [29] Glenn Rayp merkt overigens op dat er tussen beide processen geen noodzakelijke band is. Economische processen moeten helemaal niet globaal zijn om door verbeteren concurrentie te worden beheerst, en een geglobaliseerde economie kan anders worden bestuurd dan uitsluitend door concurrentie.
- [30] Moulart, Frank, en Vandenbroucke, Frank, Bestrijding van de werkloosheid: de bijdrage van Post-Keynesiaanse economen. In: Van Rijckeghem (red.), *Macro-economie en politiek. Jaarboek Studiekring Post-Keynesiaanse Economie 1983*. Samson Uitgeverij, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1983, blz.167-227; zie met name blz.169-174.
- [31] *Idem*, blz.170.
- [32] Bij lange termijn-reeksen is het verschil dat ik in de genoemde paper op blz.172-174 maakte tussen feitelijke en potentiële arbeidsproductiviteit m.i. niet zo relevant meer.
- [33] Maddison, *op.cit.*, blz.51.
- [34] Ik ben het niet eens met de stelling van Glenn Rayp dat het Witboek politiek mislukt omdat het zich beriep op het concurrentievermogen. Het Witboek is politiek mislukt omdat het opriep tot collectieve inspanningen voor vraag-ondersteuning. De Europese Ministers van Economie en Financiën van de Unie hebben dat aspect van het Witboek systematisch gesaboteerd.
- [35] Parti Socialiste, *op.cit.*
- [36] Svernlison, Ingvar, *Growth and Stagnation in the European Economy*, United Nations Economic Commission for Europe, Geneva, 1954.
- [37] Kindleberger, Charles, *The World in Depression, 1929-1939*. Allen Lane Penguin Books Ltd. London, 1973.
- [38] Om de relativiteit van ons debat over economische globalisering te illustreren zou je nog verder terug kunnen gaan in de tijd. Herman Van der Wee wees me erop dat de Europese economie in de late Middeleeuwen zo sterk 'globaliseerde' dat de export-gerichte lakenindustrie in de vooruitstrevende stedelijke economie van de Nederlanden haar bedrijvigheid geleidelijk aan moest prijsgeven aan nieuwe centra van lakenproductie, eerst in Italië, later in talrijke andere Europese stedelijke en zelfs landelijke centra. So-

ciale onrust, opstanden en politieke omwentelingen waren het gevolg. Slechts de steden die zich door creativiteit wisten te vernieuwen, behielden hun expansiedynamiek en welvaarts groei (cfr. welvaart van de Boergondische Nederlanden, en ook het economisch succes van de Italiaanse Renaissance).

- [39] Geciteerd in Kennedy, Paul, *De Wereld in een Nieuwe Eeuw*, Meulenhof-Kritak, Amsterdam/Leuven, 1993, blz.393.
- [40] M. Friedman pleitte niet alleen tegen vraag-management, maar ook voor vlottende wisselkoersen. De nieuwe geestesgesteldheid bleek uit het feit dat zelfs zeer extreme ideeën, zoals de 'privatisering' van de centrale banken, plotseling hun intrede deden in de economische discussie.
- [41] Vandenbroucke, Frank, *Over drama en mensen*. Davidsfonds/Socialistische Standpunten. Zie voor een samenvatting van deze stelling bijvoorbeeld blz.188.
- [42] Vandeveld, Toon, Sympathie en eigenbelang. In: Boey, K., Vandeveld, T., en Van Gerwen, J. (red.), *Een prijswaardige economie, een ethische versie*. Selektief Infotex, 1993, blz.13-39.
- [43] Geciteerd door Toon Vandeveld, *op.cit.*, blz.14-15, uit Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations*.
- [44] Vandeveld, Toon, *op.cit.*, blz.34.
- [45] Vandeveld, Toon, *op.cit.*, blz.36-37.
- [46] Zoals Toon Vandeveld Smith leest, maakt Thomas A. Spragens Jr. een analyse van het traditionele liberalisme in het algemeen in *Communitarian Liberalism*, een bijdrage opgenomen in Etzioni, A., *New Communitarian Thinking. Persons, Virtues, Institutions and Communities*. University Press of Virginia, 1995, blz.37-51; zie met name blz.39-40.
- [47] Uit andere teksten van Toon Vandeveld kan ik opmaken dat hij dat zeker niet vergeten is. Zie wat hij schrijft over de morele waarde van arbeid voor de arbeiders-producenten, die door de concurrentie op de wereldmarkt veel minder welwillend behandeld worden dan de consumenten: Vandeveld, Toon, *Ideologie en Sociale Zekerheid*. In: Despontin, Marc, en Jegers, Marc (eds.), *De Sociale Zekerheid Verzekerd. Referaten van het 22ste Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres*, VUBPress Brussel, 1995, blz.174.
- [48] Zie bijvoorbeeld het hoofdstuk 'L'Economie Socialiste'. In: Mandel, Ernest, *Traité d'Economie Marxiste, Tome IV*. Julliard, 1962, over de afschaffing van de markt, van de waren-economie en de geldeconomie. Mandel was daarin een zeer orthodoxe marxist.
- [49] Cohen, G.A., *Self-Ownership, Freedom, and Equality*. Cambridge University Press, 1995.
- [50] De Groep van Lissabon, *op.cit.*, blz.130-131.
- [51] De Groep van Lissabon, *op.cit.*, blz.131-132.
- [52] De Groep van Lissabon, *op.cit.*, blz.147.
- [53] Op blz.45 spreekt het Rapport m.b.t. de "globalisatie" over "de veranderingen die zich de afgelopen 15 tot 20 jaar hebben voorgedaan". Het wisselvallig dateren van de nieuwe situatie die het Rapport wil beschrijven geeft de indruk van een overdaad van retoriek en een gebrek aan zorgvuldige analyse.

- [54] De Groep van Lissabon, *op.cit.*, blz.132.
- [55] De gevolgen van het ieder voor zich (een wederuitgave van het "beggar-my-neighbour"-syndroom van de jaren '30) heb ik beschreven in *Conflicts in Economic Policy and the World Recession. A Theoretical Analysis*. In: *Cambridge Journal of Economics*, 1985, 9, blz.15-42.
- [56] Vandenbroucke, Frank, *Over dromen en mensen*, blz.37-38.
- [57] Rayp, Glenn, *op.cit.*
- [58] Onora O'Neill bespreekt boeiend de vraag waarom we ons volgens Kant door de Rede moeten laten leiden in *Vindicating Reason*. In: Guyer, Paul, *The Cambridge Companion to Kant*. Cambridge University Press, blz.280-308.
- [59] Vandenbroucke, Frank, *op.cit.*, blz.25-28.
- [60] Deze wijze om de grondslag van een rechtvaardige samenleving te bepalen is ontleend aan Scanlon, T.M., *Contractualism and Utilitarianism*. In: Sen, Amartya, en Williams, Bernard, *Utilitarianism and beyond*. Cambridge University Press, 1982.
- [61] De idee van "morele taakverdeling" ontleen ik aan Jürgen Habermas, *Citizenship and National Identity: Some reflections on the future of Europe*. In: Beiner, Ronald (ed.), *Theorizing Citizenship*. State University of New York, 1995, blz.255-288. Habermas verbindt een en ander op interessante wijze met opmerkingen over de Europese politiek en het immigratiebeleid.
- [62] Deze verantwoordelijkheid wordt onder het voor ons wat bizarre woord "patriotisme" besproken in de hedendaagse filosofie; zie bijvoorbeeld Philippe Van Parijs, *Rawlsians, Christians and Patriots: Maximin justice and individual ethics*. In: *European Journal of Philosophy*, Vol.1, nr.3, December 1993, blz.309-341.
- [63] De Groep van Lissabon, *op.cit.*, blz.156.
- [64] Cuyvers, Ludo, *Internationale spelregels in een geglobaliseerde economie*. In: *Samenleving en politiek*, jg.1/1994, nr.3, blz.36-43. Het citaat staat op blz.37.
- [65] Van Evercooren, Dirk, *Het wel en wee van de sociale clausule*. In: *Samenleving en politiek*, jg.3/1996, nr.1, blz.36-44. Het citaat staat op blz.41.
- [66] Coolsaet, Rik, *De tijdbreuk - De wereld, de Verenigde Naties en België in de 21ste eeuw*. In: *België en 50 jaar Verenigde Naties*. Roularta Books, 1995, blz.97-119.
- [67] De Groep van Lissabon, *op.cit.*, blz.61-72.
- [68] Rosanvallon, Pierre, *La Nouvelle Question Sociale*. Seuil, 1995.
- [69] De politieke conclusie daaruit heb ik voorgelegd in mijn toespraak over "De nieuwe sociale kwestie" op het SP-Congres van januari 1995.
- [70] Cantillon, Bea, en Marx, Ive, *Naar een sociaal doelmatig tewerkstellingsbeleid, Arbeid en niet-arbeid morgen, een toekomstverkennde reflectie*. Koning Boudewijn Stichting, Brussel, 1995.
- [71] Vandenbroucke, Frank, *Uitgangspunten voor de Hervorming van de Sociale Zekerheid. Nota voor de SP-Raad van Voorzitters en Secretarissen van 4 november 1995*, blz.8-11.
- [72] Cantillon, Bea, en Marx, Ive, *De nieuwe sociale kwestie*. In: *Samenleving en politiek*, jg.2, 1995, nr.7, blz.28-34.
- [73] Deze cijfers werden mij door Marx en Cantillon ter beschikking gesteld.
- [74] Elchardus, Mark, *De cultuur van de solidariteit*. In: *De Nieuwe Maand*, jg.36, nr.6, juni 1993; overgenomen in Elchardus, Mark, *Op de ruïnes van de waarheid*. Kritak, 1994, zie bijvoorbeeld blz.161. Ik was zo enthousiast over deze tekst dat ik hem op grote schaal in de SP verspreid heb. Als dat Mark Elchardus het grappige etiket "huisfilosoof" van de SP heeft opgeleverd, wil ik me bij deze verontschuldigen.
- [75] Zie het verslag van de Europese Commissie, *Social Protection in Europe* 1995, en met name de tabellen op blz.60 en 62.
- [76] De analyse van Rosanvallon over "de nieuwe sociale kwestie" is bijzonder boeiend, maar hier en daar te impressionistisch. Rosanvallon heeft gelijk dat de nieuwe sociale breuklijnen het onmogelijk maken om solidariteit nog langer te vereenzelvigen met het verzekeringsprincipe dat gebaseerd is op wederzijds eigenbelang. Maar zijn stelling dat deze nieuwe breuklijnen het einde inluiden van het Rawlsiaanse paradigma, is gebaseerd op een verkeerde lezing van Rawls. Rawls gaat er zeer uitdrukkelijk van uit dat de denkbeeldige figuren die in de zgn. "originale positie" een overeenkomst sluiten, abstractie maken van al hun persoonlijke eigenschappen, zoals talent, hoge of lage scholing, enzovoort. Slechts onder die voorwaarden kan een overeenkomst ook een rechtvaardig sociaal contract zijn. De bespreking van de "sluier der onwetendheid" - onwetendheid over zijn eigen talenten, over zijn eigen lot in de toekomstige samenleving - dient precies om deze normatieve benadering kracht bij te zetten. Natuurlijk wordt het normatieve schema van Rawls steeds veeleisender naarmate de breuklijnen in de samenleving gebaseerd zijn op duurzame en voorspelbare eigenschappen van mensen, en niet op voorbijgaande toevalligheden van het lot. Ik beschouw de methode van de "sluier der onwetendheid" en het daaruit voortvloeiende "verschilprincipe" (zie daarover *Dromen en mensen*, blz.58-59) van Rawls des te uitdagender als mogelijk uitgangspunt voor sociaal-democraten, naarmate de nieuwe breuklijnen duidelijker worden. Er loopt een boeiend debat in de Angelsaksische literatuur over de vraag wat de gevolgen zijn van het "verschilprincipe" in een samenleving van (economisch) "getalenteerden" en (economisch) minder getalenteerden, met name ook op het vlak van de individuele ethiek van de (economisch) "getalenteerden".
- [77] Derenne, Christophe, en Deutsch, Laurent, *op.cit.*
- [78] Deze vaststelling sluit aan bij wat Koen Raes zegt over het "algemeen belang" en "de sociale rechtstaat", in "Actualiteit in normatief perspectief...", in: K. Malliet, *Alternatieven voor het teloorgegangene communisme*. Garant; zie met name blz.160 en 161; Raes pleit voor een "objectieve notie van algemeen belang (...) ook in het 'hier en nu'. (...) (H)et bestrijden van (...) subjectivisme of waardenrelativisme (vormt) de fundamentele inzet van de verdediging van de sociale rechtstaat en (...) zijn relatieve zelfstandigheid tegenover de klassiek-ideologische en economische kapitalisme/socialisme tegenstelling (is) daarbij een essentieel element." en "Zo ook hoeft de strijd tegen illegitieme opvattingen van 'algemeen belang' niet te berusten op de overtuiging dat er geen algemene belangen (kunnen) zijn. Integendeel; indien dergelijke kritiek overtuigende kritiek wil zijn, dan zal zij zich beroepen

op 'legitieme' algemene belangen."

[79] Barry, Brian, *Theories of Justice*, Harvester-Wheatsheaf, 1989; en *Justice as Impartiality*, Clarendon Press Oxford, 1995.

[80] Rawls, John, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, 1972.

[81] Inzake verdelende rechtvaardigheid was het boek vooral geïnspireerd door Rawls (en Dworkin). Het hoofdstuk over immigratie ontleende aan Walzers *Spheres of Justice* (1983) de idee dat het vastleggen van eerlijke en duidelijke spelregels voor de verdeling van het lidmaatschap van een samenleving de eerste opdracht is voor een rechtvaardige samenleving. Een zwakte van de theoretische achtergrond van het boek is dat ik geen poging ondernomen heb om Walzer in dit opzicht met Rawls te confronteren of te verbinden. De idee dat de samenleving nood heeft aan verschillende sferen, waarover de markt niet mag domineren, gaat eveneens terug op

Walzer, maar sloot ook aan bij de marxisme-kritiek uit Rosanvallon, *Le Capitalisme Utopique. Critique de l'idéologie économique* (1979).

[82] Dit komt het best tot uiting in Rawls, John, *Political Liberalism*, Columbia University Press, 1993, waar sterk de nadruk ligt op de motivatie door "redelijkheid", en op het onderscheid tussen rede en rationaliteit. A. Van de Putte geeft een interessante bespreking van de "redelijkheid" in *Political Liberalism*, in zijn bijdrage "Rawls' politiek liberalisme", in: Verstraeten, J. en Pattyn, B. (ed.), *Ethiek en politiek. Liber Amicorum Mgr. Guido Maertens*, Leuven, 1995.

[83] Ferry, Jean-Marc, *Philosophie de la Communication* (2 delen), Les Editions du Cerf, Paris, 1994.

[84] Cambadélis, Jean-Christophe, *Pour une nouvelle gauche*, Stock, 1996.